

Д.М. НИТЧЕНКО

ЕЛЕМЕНТИ
ТЕОРІЇ
ЛІТЕРАТУРИ
І СТИЛІСТИКИ



Дорогим Землякам
Васі та Степові Крав-
ченкам з каїкразушем
но бане аєєєєєє і при-
вітом.

Демченко
9.5.1979р.

*Присвячую нашим невтомним
патріотичним учителям та молоді,
що не втратила свого українського
серця.*

Автор

Dmytro NYTCZENKO

Theory of literature
and the
science of stylistics

2nd revised edition

“LASTIVKA”

MELBOURNE — 1979 — AUSTRALIA

Дмитро Нитченко

Елементи теорії
літератури і стилістики

Друге доповнене видання



В - во
«ЛАСТІВКА»

МЕЛЬБОРН 1979 АВСТРАЛІЯ

Висловлюю щирю подяку І. Качуровському та
П. Одарченкові за редакцію та цінні поради.

Автор

Обкладинка: П. ВАКУЛЕНКО

ISBN 0 959 5837 0 X

Авторські права застережені

© D. Nyczenko 1979

Методична комісія Української Центральної Шкільної Ради в Австралії рекомендує цю працю Дм. Нитченка для вжитку в школах українознавства, педагогічних та інших школах середнього та вищого типу як допоміжний підручник.

ЗАВДАННЯ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ І СТИЛІСТИКИ

Короткий курс лекцій

*Як парость виноградної лози,
плекайте мову...*

М. Рильський

Викладаючи мову та літературу, особливо в школах українознавства та педагогічних школах, не можна не ознайомити слухачів з елементами теорії літератури і стилістики. Вивчення теорії літератури - себто літературних жанрів, стилів та напрямків, теорії віршування, принципів композиції, найголовніших літературознавчих термінів - допоможе слухачам краще сприйняти літературний твір з його мистецькими засобами, допоможе зрозуміти ідеї, в тому творі вкладені, та збагнути сутність персонажів, у ньому введених. Тим то в науці давно відомо, що не можна вивчати якогось предмета, не знаючи його теорії. Одночасно з цим, вивчення теорії літератури та стилістики допоможе нашій молоді глибше пізнати нашу мову, її особливості, красу, дасть нагоду переконатися, що вона має свої скарби.

Зрозуміло, що не всі ці відомості можна вивчати, починаючи з п'ятої класи наших Рідних шкіл. У 5-7 класах можна розглянути, враховуючи загальний розвиток учнів, лише найелементарніші питання: загальні відомості про літературу та її роди, тропи та децю зі стилістики, що торкається лексичних засобів мистецької мови, як архаїзми, неологізми, синоніми, гомоніми, антоніми.

Решту матеріалу варто вивчати в школах українознавства, педагогічних школах, на літературних факультетах університетів чи технікумів, де питання мови та літератури вимагають глибшого пізнання.

Перше видання цього допоміжного підручника показало, що в ньому є велика потреба, про що згадали й кілька висококваліфікованих літературознавців та критиків. Про це свідчить і той факт, що перше видання, що вийшло в 1975 р., було випродане впродовж одного року.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

Оскільки за об'єкт вивчення ми беремо художню літературу, то спершу визначимо саме поняття літератури.

Художня література - це вид мистецтва, виражений словом, тобто такий, де за матеріял править слово. До інших видів мистецтва належить музика - як мистецтво звуків; малярство де за матеріял править фарба, кольори; театральне мистецтво - де життя відображене в сценічній дії, часто в поєднанні з іншими видами мистецтва, як танок, спів, музика; музика в сполучі з ритмічними рухами дає танок; музика, зняряддя якої є людський голос, дає спів; інструментальна музика у сполучі зі співом та театральним видовищем дає оперу.

Крім того, існує ще скульптура, де за матеріял править дерево, камінь, метал, віск, глина, а об'єктом є зображення людських фігур, рідше тварин; архітектура, де матеріял той самий, що й у скульптури, а об'єкт творчости цілком інший: собор, палац, замок, споруда...

Саме слово *література* походить від латинського слова *litera*. У давні часи літературою називали все написане чи надруковане на папері.* Але від 15 - 16 ст.

* Хоч удосконалене книгодрукування у світі пов'язуємо з ім'ям німця винахідника *Йоганна Гутенберга* (* 24.6.1400 † 3.11.1468), примітивне друкування, як зазначають американська та англійська енциклопедії,

значення слова *література* набуло точнішого окреслення: почали розрізняти художню літературу(красне письменство), наукову, публіцистичну, медичну, правничу тощо. Ми ж за об'єкт беремо тут художню літературу, інакше кажучи, красне письменство.

Художня література це вид духової культури людства; коли література багата, як, наприклад, у стародавніх греків або в Індії, то це ніби сама історія народу, подана в мистецькій формі.

Такі твори, як «Слово о полку Ігоревім», козацькі думи, поеми Шевченка, «Попіл імперій» Юрія Клена - це теж шматки нашої історії. Література кожного народу відрізняється ідеями, тематикою, національними особливостями, мовою. Кожне мистецтво спричиняється до піднесення ідей та ідеалів свого народу, формує його світогляд, мобілізує свідомість людини і спрямовує в потрібний бік, збагачує духовні скарби. Тому у написанні літературних творів особливе значення мають письменники, їхня майстерність, оригінальність, нові мистецькі засоби, талант.

Слово. Оскільки художня література є окремим видом мистецтва, вираженням словом, то погляньмо,

відоме було ще в 3 - 5 ст. по Р.Х. Інші джерела стверджують, що і до Р.Х. старі греки та римляни видряпували різні тексти на кам'яних плитах і відтискували на папірусах чи пергамені, що теж було своєрідним примітивним друкуванням. Різні форми первісного друкування відомі і в інших країнах, зокрема в Китаї, ще до Р. Христового.

В Україні книгодрукування датується 1574 роком, коли *Іван Федорович(Федоров)* надрукував «Апостола».

яке важливе місце, ролю і яке значення має в ній слово.

Слово - це найголовніший виразник нашої свідомості, поглядів, переживань, боротьби за свої ідеали, а тому воно має особливу ролю в літературі з його допомогою досягається й високий рівень мистецтва.

Але слово, відірване від речення, втрачає свій конкретний зміст, стає часто тільки назвою звичайної речі. Тому слово в реченні ніби оживає, набирає глибшого і властивого змісту, а в різних реченнях художнього твору воно може міняти свою функцію, своє значення. Наприклад, слово *камінь* само мало говорить, звучить лише, як назва речі чи предмета; а коли скажемо «*Це не людина, а камінь*», то вже набирає відповідного змісту. Або скажемо: «*Кібець полетів каменем на землю*». Тут знову бачимо інше значення.

Або візьмемо слово *море*. «*Синє море звірюкою то стогне, то вие*». Тут це слово набирає метафоричного значення, одухотворюється. І зовсім інше значення воно має в реченні: «*Море слів, а змісту жодного*». Ще більшу різницю бачимо в словах, коли беремо гомоніми: Худенька дівчина доїла корову, а її сестра тим часом доїла свій сніданок.

Майже кожен письменник, пишучи твір, вносить національні особливості свого народу: історію, побут, традиції, фолкльор і своєрідність мови. У творах, що змальовують життя села, лексика, набір слів, трохи інакші, ніж у творах про місто, про життя інтелігенції, студентства чи робітництва. Кожен новий твір цінніший тоді, коли він приносить у літературу щось нове в тематиці, в мистецькому відображенні дійсності, коли дає читачеві нові знання

про давно забуте історичне минуле свого народу, чи ідеал прекрасного й мобілізує читача проти всього хибного, шкідливого, що послаблює життя нації, єдність народу, спотворює дійсність тощо. Тому кожен талановитий письменник своїм твором впливає на дальший розвиток національної культури, а часом впливає й на літературну творчість інших народів.

Кожен письменник має ще й свої особливості щодо писання: один любить писати вночі, коли паує цілковита тиша, інший може писати при найбільшому галасі. Леся Українка писала свою «Лісову пісню» одним подихом, за десять днів, забуваючи про їжу й сон. Тарас Шевченко міг писати в будь-який час доби, будь-де, навіть в кімнаті, повній людей, які голосно розмовляли. До того ж міг писати на будь-якому папері, чорнилом, олівцем чи вуглиною. Майже так писав і Володимир Сюсюра. Але Василь Стефаник любив писати вночі, у гарно прибраній кімнаті, двері якої замикав, і писав обов'язково на найкращому папері. А коли вранці заходили до нього, то вся підлога була закидана порваними аркушами чернеток, а на столі лежав остаточний текст твору. Іван Франко писав свої поезії, співаючи, а часом і роблячи якусь іншу роботу. Свою поему «Мойсей» писав, плетучи рибальську сітку. Поет Володимир Самійленко часто писав вірші експромтом, прийшовши до редакції.

КОМПОЗИЦІЯ ТВОРІВ

Вивчаючи літературу, потрібно ознайомитися з принципами будови твору, тобто з композицією. Композиція - це особливості розташування матеріалу у творі: початок, розвиток дії, закінчення тощо. До того ж у писанні й будові літературних творів є дуже багато різних прийомів і систем, особливо в модерних творах, де нехтуються класичні принципи, усталена форма. Основна ж форма композиції твору прийнята в теорії літератури та літературознавстві, яку ми називаємо класичною, має такі ступені розвитку: *експозиція, зав'язка, розгорнення дії, кульмінація, розв'язка та зрідка епілог*.

Експозиція - це початкова частина твору, де автор знайомить читача з місцем дії, обставинами, часом та дійовими особами. Якщо експозиція подана закономірно, на початку твору, то вона називається прямою. Якщо ж вона буде після зав'язки, то вона називатиметься затриманою. А коли вкінці, то зветься зворотною.

В одному творі, наприклад, дія починається з розв'язки. Читаємо, як чорне авто під'їхало до ганку судово-медичної експертизи. Вибігли санітари й забрали з авта вбиту людину. На операційному столі побачили, що куля попала просто в серце. Це фактично частина розв'язки. Лише пізніше автор подає деталі, з яких довідуємося, що цей чоловік опівночі сидів за столом у своїй кімнаті і щось писав, коли пролунав постріл і він був убитий з пістоля крізь щілину замка замкне-

них дверей. Це зразок одного з відступів від клясичної форми композиції.

А ось зразок клясичної композиції, якою починається відома повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»: «Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раствавця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там нібито потонуло в вербах село Вербівка.»...

Після цього пейзажного вступу читаємо широкий опис села Вербівки, де автор знайомить читача з головною дійовою особою повісти, парубком Миколою Джерею, що однієї неділі лежав у своєму садку під грушею і спав, а йому снівся дивний сон: на груші сиділа жар-птиця і співала дивним голосом. Він хотів піймати її і ... прокинувся. Замість жар-птиці, він побачив поблизу дівчину, що брала воду і співала. Вона його теж помітила, але, взявши на коромисло відра, пішла геть. Вона йому сподобалась, але він її бачив уперше, хоч знав усіх дівчат у своєму селі.

Так виглядає в цьому творі експозиція. Але зав'язка починається фактично уже від зустрічі з дівчиною.

Зав'язка - це місце в творі, де автор показує перші кроки у розвитку сюжету, дії. Це перша реакція дійових осіб, перші конфлікти між дійовими особами або перше зацікавлення тим, що вражає чи порушує увагу, що поволі переходить у напруження ситуації. Тут між зав'язкою і кульмінацією розгортається низка епізодів, в яких виразніше окреслюються характери дійових осіб, хід боротьби чи захоплення, впливи жит-

твових обставин на характери і вчинки людей. Це фактично найбільша частина твору, де розвиток дії може бути підсилений різними ускладненнями, так званими *перипетіями*, щоб дужче заінтригувати читача. При цьому в творі може бути кілька сюжетних ліній, і кожна лінія може мати в свою чергу свої зав'язки, свої ускладнення дії, свої розв'язки тощо.

Так і в «Миколі Джері» після знайомства наступного дня з Немидорою, дівчиною, що брала воду, дія розгортається, напружується, переходячи через низку подій: сутичка з осавулою, з паном Бжозовським, пожежа на току, втеча кріпаків на чолі з Миколою, приїзд пана Бжозовського на цукроварню до Стеблева, напад бурлак на осавулу та пана, що вже характеризує ознаки кульмінації й розв'язки.

Кульмінація - це місце в творі, де автор змальовує моменти найбільшого напруження боротьби чи психологічної ситуації в розвитку дії. Тут уже бачимо перемогу однієї з сторін, тут найяскравіше видно й ідейне спрямування твору. Але часто буває, що у великих повістях чи романах, де є кілька сюжетних ліній, де твір поділений на окремі розділи, в кожному розділі чи лінії теж є свої зав'язки й кульмінації та розв'язки. Лише в хронікальних творах кульмінацій може й не бути.

Проте в романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада» один із розділів твору може бути зразком для розвитку дії й композиції взагалі. Це розділ, де автор змалював поєдинок Петра Шраменка з Кирилом Туром. *Експозиція*: Петрові не спиться, скоро буде ранок, він виходить і прогулюється по садку. *Зав'язка*: аж ось Петро бачить, що дорогою біля садка їдуть

Кирило Тур та чорногорець. Він чує їхню розмову про те, що вони хочуть викрасти Лесю Череванівну, в яку закоханий сам Петро, хоч вона вже й заручена з гетьманом Сомком. Незабаром Петро чує тупотняву копит і бачить, як попереду мчить на коні Кирило Тур, тримаючи поперед себе напівпритомну Лесю, а слідом за ним скаче на коні його побратим-чорногорець. Петро, схвильований докраю, біжить до стайні, хапає свого коня, будить челядь й вилітає навздогін за Кирилом Туром. Кирило Тур побачив здалека, що женеться «Шраменя», і він переїжджає через вузьке, але глибоке провалля чи ущелину, де на дні вирує й шумить потічок, і скидає геть у прірву блаженький місточок. Йому чорногорець радить тікати, та Кирило Тур не такий козак, щоб тікати від небезпеки. Тим часом Петро Шраменко добігає до прірви, але кінь задкує назад.

Ось дальше місце, характерне для кульмінаційної точки. Петро двічі розганяється верхи на коні й хоче перескочити цю прірву чи ущелину, але кінь щоразу зупиняється. Тоді Петро розганяється сам, без коня, й перестрибує провалля і ледве досягає ногами другого боку. Мить - і він уже хилиться назад, але в цей момент підскачив до нього Кирило Тур і, подавши руку, врятовує від падіння, а може й загинув би. Кирило Тур зразу запитав: «Битися чи миритися?» Петро забажав битися, і вони вже з шаблями в руках на смертельному герці. Та шаблі від одного міцного обопільного удару раптом перебилися, і в їхніх руках лишилися тільки руків'я з уламками шабель. Тоді в них знайшлися кинджали, і вони стали до нового поединку в той час, коли до провалля вже добігала група козаків на чолі з Сомком та Череванем, батьком Олесі. Ще одна мить, і обидва козаки

попадали скривавлені, ударивши один одного кинджалами. За кілька хвилин, об'їхавши далеко збоку провалля, наблизились рятівники й разом з Олесею заопікувались пораненими. Останні рядки цього епізоду належать уже до розв'язки.

Розв'язка - це місце в творі, де показано наслідки боротьби, кульмінаційного напруження у творі. У кульмінації, як і в розв'язці автор показав лицарські характери козаків, їхню шляхетну вдачу. Кирило Тур, незрівняно старший козак-характерник, не уникав боротьби і в критичний момент для Петра Шраменка не забавив його загибелі в проваллі, а подав йому руку. Йому було цікаво помірятися силами, хоч і з молодим, але з героїчним і сміливим Петром Шраменком, який уже в боях з ворогами не раз показав свою відвагу. Пізніше, вилікувавшись, вони знову зустрілися, як друзі, забувши недавній поєдинок.

Епілог - це місце в творі, де автор після розв'язки показує дальшу долю героїв твору, коротко інформує читача, що з ними сталося пізніше, іноді доводячи таку розповідь аж до кінця їхнього життя. У сучасних творах епілогів майже не буває, але твори наших письменників-клясиків закінчувалися епілогами. У повісті «Микола Джеря» немає спеціального розділу з назвою «Епілог», але він фактично є. Ми бачимо Миколу Джерю вже після двадцятирічної відсутності, після скасування кріпащини, коли він повертається до рідної Вербівки. Його дочка, яку він лишив маленькою в колисці, вже одружилась, і він, Микола, щодня доглядає пасіку, що стояла в садку, й розповідає онукам про своє рибальство на берегах

Азовського моря тощо.

Тож найчастіше всі складові частини композиції знаходимо у великих епічних творах. Повторяємо, що в багатоплянному творі навіть кожна сюжетна лінія може мати свою зав'язку і розвиток дії з кульмінаційними точками й розв'язками, а в творах малого жанру (новеля, коротке оповідання) бувають відсутні не тільки експозиція, а й інші складові частини композиції.

ХУДОЖНІ ЗАСОБИ ТВОРІВ (тропи)

Тропи (Від грецьк. «тропос» - поворот) - це слова чи вирази, вжиті в переносному значенні. В основі тропів лежить зіставлення двох чи кількох явищ, чимсь подібних між собою, якимись особливостями чи ознаками. При цьому ознаками одного явища користуються для глибшого розкриття й яскравішого показу якоїсь риси іншого явища. Тропи збагачують нашу мову й посилюють розуміння і вплив змальованих обставин, явищ, подій: краса природи (пейзажі), опис дійових осіб (портрети), одухотворення неживих предметів тощо. До простих тропів належать епітети та порівняння. До складних - метафора, метонімія, синекдоха, алегорія, іронія, гіперболя, літота та інші. Наприклад, скажімо, «Вся заля ахнула від здивування» значно краще запам'ятається і вплине на читача, ніж сказати просто: «Всі люди в залі дуже здивувались». До таких образних виразів належать і такі, як: «Чорна ніч заглядає в стареньке вікно» або приказка «Язик до Києва доведе» чи «Гостре словечко коле сердечко». Тропи вживаємо для яскравого й точного відтворення життя, ситуацій, явищ.

Епітет (від грецького «епітетон» - додаток) - це найпростіший троп, це художнє означення, що показує якусь характерну рису чи ознаку того чи іншого предмета. Найчастіше епітетами бувають прикметники, що стоять при іменниках. Напр. *шовкові* кучері, *буйний* вітер, *золоте* серце, *глибокі* очі, *золотий* дощ.

Але можуть бути й інші частини мови. Іменники: вовки-сіроманці, вітер-волоцюга, Дніпро-Славута, дівчина-чарівниця. Прислівники: дивитися жадібно, глянув холодно. Дієприслівники: біг підскакуючи. Розрізняють художні епітети (чарівний сон, золотий ранок) і логічні означення, як: дерев'яний будинок, залізний гак тощо. Крім постійних епітетів, бувають ще епітети метафоричні: залізна стійкість у бою.

Порівняння - це зіставлення двох або кількох предметів чи епізодів, дій, між якими є якась подібність чи аналогія. Це пояснення одного предмета чи явища з допомогою іншого подібного до нього. Порівняння роблять більш виразним і наочним зображуване явище, допомагають яскравіше уявити якусь подію, людину.

Значно яскравіше сприймає читач образний вираз «Коло серця, мов гадина чорна повернулась» (Т. Шевченко), ніж сказати просто: Біля серця дуже заболіло. Порівняння дуже поширені як у живій мові, так і в мові художніх творів: *Неначе птахи чорні в гаї*, козацтво сміливе літає. Сховалось у серці лихо, мов звір у темній гаї... Рояль, мов чорний казковий звір, скалив до світла білі здорові зуби. Як той звір кидається на товаришу, так Микола кинувся на пана Бжозовського. Причепився, як шевська смола до чобота. Бігає, мов курка з яйцем. Дівчина, як верба, де посадиш, там і прийметься. Або в Котляревського читаємо: Враг на врага стрибав, як блохи.

Другий вид - це порівняння-паралелізми. Тут без сполучників, властивих для порівнянь першого зраз-

ка чи виду, зіставляється два явища поруч:

Котилися вози з гори та в долині стали,
Любилися, кохалися, тепер перестали.

Такі порівняння (зіставлення) часто бачимо в народній творчості.

Третій вид порівняння - коли порівнюючий образ поставлено в формі запитання:

Що там в полі забіліло?
Ой, чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
А лебеді не плавають -
То татари полон женуть...

Четвертий вид - негативне порівняння або «слов'янська» антитеза. Це порівняння зустрічаємо в «Слові о полку Ігоревім»:

То не сороки заскрекотали:
На сліду Ігоревім їздить Ѓза з Кончаком.

або То не лебеді злітають вище,
Не ширяють ясні соколи -
То Боян персти* розправив віці,
І під ними струни загули.

Трапляється, що в одному реченні автор вживає два-три порівняння. Напр. «Дівчина була невеличка на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарма, як червона калина», довгобраза, повновида, з тонким носиком» (І. Нечуй-Левицький). Загалом порівняння ставиться після головного речення, але іноді

* Персти - пальці, слов'янізм (Д. Н.)

буває навпаки: «Неначе цвяшок в серце вбитий, оцю Марину я ношу»(Т. Шевченко).

Метафора (від грецького *метафора* - перенесення) - один із основних тропів. Це вживання слів в переносному значенні на підставі подібності ознак зображуваних предметів чи явищ. Коротко кажучи, метафора - це скорочене порівняння. Мистецька сила метафори стисліша, лаконічніша, хоч метафори бувають короткі й поширені.

Короткі: час летить. Сміється сонце. Серце дзвонить. Плаче вітер. Мовчать гори, могили сумують. Тихо моргали зорі.

Поширені або розгорнуті метафори малюють ширшу картину. Суцільною такою метафоричною картиною є вірш Івана Франка «Каменярі». Ось ще зразки розгорнутої метафори: «Як тихо ніч чудове покривало розкинула над сонною землею». «Визирав щербатий місяць з-за могили і на шатро, мов злодій, поглядав». Найчастіше метафори бувають виражені дієсловом: До села підповзає ніч. Кудись хмарки на конях мчать. У серці вовки виють. Зима дивиться крізь вікна білим морозом.

Метафори мають ще такі різновиди: персоніфікація (уособлення або одухотворення) та алегорія.

Персоніфікація - один з видів метафори, коли автор неживим речам надає ознак живих істот, одухотворює їх. Цей вид метафор виник в найдавніші часи, коли люди вірили в різні сили природи. Напр. «Зареготався дід наш дужий, аж піна з уса потекла» (Т. Шевченко). Україна - безталанна мати. «І в хутір

лихо завернуло і сліз чимало принесло». Золотий гребінець-молодик розчісує коням гриви. Білолобий місяць зо мною спить під стогом до зорі.

А л е г о р і я - це поширена метафора. Це ціла картина, що складається з низки образів з метафоричним значенням для вираження якоїсь ідеї. Напр. *Дзвін до церкви скликає, а сам в ній не буває*. Тут мова про людину, яка інших кличе до чогось, намовляє, але сама того не робить (Наприклад, лікар радитиме людям не курити цигарок, а сам куритиме). *Ближча сорочка до тіла, ніж козух*.

Тут слід звернути увагу, що при алегорії (персоніфікації, уосібленні) олюднюються майже завжди якісь предмети, явища, поняття, але алегоричними можуть бути й живі істоти. У байці Л. Глібова «Вовк і ягня» алегоричні живі істоти. Ту саму картину бачимо і в байці Є. Гребінки «Ведмежий суд». Тому і в житті лицемірну, хитру людину називають лисицею, жорстоку - тигром чи вовком, співучу - соловейком. Алегорія допомагає в художньому творі глибше визначити характери, взаємини. Таку алегоричну картину бачимо і в таких рядках народньої пісні:

Ой, цить, мати, не журися,
Бо вже син твій оженився:
Узяв собі паняночку -
В чистім полі земляночку.

Тобто син давно помер і похований у полі.

Метонімія - один з тропів. Це переіменування або заміна якогось предмета ім'ям чи назвою іншого на основі суміжності чи пов'язаності між ними. Метоніміч-

чими виразами ми послуговуємося в житті дуже часто. Напр. *Читати Шевченка, платити золотом (золотими грішми), вхопився за голову, шапки гомоніли, метушились, ходить в оксамитах, я три миски з'їв, сусід згорів дотла, другий свічку, сердешний, потім заробляє.* Так, замість творів, ми називаємо ім'я автора, замість людини, його характерний одяг, замість їжі, посудину.

З цих прикладів бачимо, що метонімія допомагає виділити чи підкреслити якраз ту рису в зображуваному предметі, на яку автор хоче звернути увагу читача.

Синекдоха - один із тропів. Художній засіб. Дехто синекдоху вважає окремим тропом, а дехто вважає різновидом метонімії. В синекдосі завжди наявна кількісна заміна понять. Найчастіше це вживання однини, замість множини, або вживання визначеного числа, замість невизначеного. Напр. *«А на Січі мудрий німець картопельку садить»* (Т. Шевченко). *Вчися, Лідо, шанувати копійку.* (Вжито замість слова гроші). *...«наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків»* (В. Стефаник). *Двадцять разів я вам говорив про це.* Тобто багато разів.

Перифраза - одна з фігур поетичної мови, коли власне ім'я, предмет або явище називаються не прямо, а в формі опису їх істотних і характерних рис. Напр. *«Молодиця спершу хотіла криком одігнати непроханого гостя, а як побачила, що ні криком, ні легенькою бійкою нічого не зробиш, вона витягла з мітли держално і потягла ним вздовж і впоперек ненаситну прожору».* В цьому реченні, слово «свиня» автор один раз замінив словами «непроханого гостя», а вдруге - «ненаситна прожора». Щоб не повторювати раз-

у-раз імени письменника І. Котляревського, часто пишуть «Батько української літератури» або замість Т. Шевченко, кажемо «наш великий Кобзар». Замість слів «Пам'ятник Богданові Хмельницькому», Максим Рильський пише: «І на Софійському майдані Богдана бронза ожива».

Перифрази бувають і сатиричного та іронічного характеру. Напр. приказка «Не будь тою людиною, що догори щетиною».

Гіперболя - це різке перебільшення зображуваного явища, дії, предмета, кількості з метою надати виняткової виразності, захоплення, враження. Гіперболя - улюблений засіб народньої творчості як героїчної, так і сатиричної. Напр. *Ой, не встиг козак Нечай на коника спасти, став ляхами, як снопами, по два рядки класти*. Гіперболя дуже часто вживана і в мистецькій літературі: «І потече сторіками кров у синє море». (Т. Шевченко) або його ж «Не ріки - море розлилось, вогненне море». «Аж до моря запорожці степ широкий вкрили». Також «Розливала сльози рікою».

Літота - це поетичний засіб, протилежний до гіперболі. Напр. у Марка Вовчка: «Внучечка качається по садку білим клубочком». Її бабуся *«малесенька, ледве од землі видно»*. Літоту можна здібати і в повсякденній народній мові: До села рукою подати. Це такий чоловік, що *в ложці води втопить*.

Іронія - це тонкий, часто прихований жарт, кепкування, насмішка над кимнебудь, в чому є доля правди. Це вживання слова або виразу іноді в протилежному

значенні до його змісту. Іронія - це теж один з художніх засобів, що допомагає висміяти негативні сторони характеру людини, вдачі, дій, поведінки. Вона часто близька до сатири. Володимир Самійленко, кепкуючи з українських панів, які цуралися своєї мови, писав: «А пани всі мови знають, крім своєї, крім своєї». Ця іронія й сьогодні не втратила своєї актуальності ні для України, ні для еміграції.

А ось іронія з сучасного підрадянського гумору. У дотепному гумористичному вірші Андрія Динника «Хвилина» говориться, що в провулку відкрилось нове кафе «Хвилина». Побачивши рекламу, синок питає тата: «А що означає «Хвилина»? Тато відповідає:

«Це заклад, в якому, мій сину,
Щоб взяти шматок ковбаси,
У черзі стовбичиш годину,
А потім хвилину їси».

Журнал «Україна»

Іронічних моментів ще більше зустрічаємо в народній творчості. Напр., теплий кожух, та, шкода, не на мене шитий. Косо-криво, аби живо. Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні. Іронія, як бачимо, є різного характеру, від добродушних, з легким сміхом до гостріших, дошкульніших, що наближаються до сарказму.

Сарказм - це гостра дошкульна іронія, споріднена з сатирою, де автор плямує вчинки окремих осіб, діяльність організацій, державну систему тощо. Такий дошкульний сарказм часто бачимо в творах Тараса Шевченка («Кавказ», «Сон») та в поезії Самійленка

«Ельдорадо» про царську Росію:

«Там письменникам за працю
Сам уряд складає дяку
І з тріумфом їх провадить
В Сибіряку, в Сибіряку».

Ще гостріше картає царський режим Тарас Шевченко в поемі «Кавказ»:

...Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам - царям
Слава!

Сатира - мистецькі твори різних жанрів, в яких різке викриття зображуваного поєднується з гострим висміюванням. При цьому об'єкт висміювання часто малюється в перебільшено смішному, комічному чи навіть гротескному вигляді, щоб викликати в читача більшу відразу до нього, щоб показати різницю між потворним і гарним у житті людей.

Сатиру зустрічаємо в багатьох творах Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Самійленка, Івана Франка.

Сатира в художній літературі виросла на ґрунті усної народної творчості. Її майстерно використали в своїх творах також Гр. Сковорода, Іван Вишенський, Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, Гребінка, Глібів. Сатиричні картини й образи створюються з допомогою гіперболізації, гротеску, фантастики, пародії тощо.

Ідіоми - властиві лише певній мові, фразеологічні звороти, які дослівно не можна перекласти на іншу

мову, бо окремі слова, що творять ідіоми, у сукупності набули цілком нового змісту. Інакше кажучи, значення ідіом або ідіоматичних зворотів безпосередньо не зв'язане із значенням тих слів, з яких вони складаються.

Тим часом ідіоми - це окраса кожної мови, вони належать теж до мистецької майстерності творів, до художніх засобів, вони становлять багатство кожної мови. Ідіоми показують самобутність того чи іншого народу, його творчість протягом століть, вносять специфічний кольорит і образність мислення народу. Напр.: накивати п'ятами (втекти), замилювати очі (відривати увагу слухача непотрібною балаканиною, говорити демагогічно неправду з певною метою). Припасти до серця (сподобатися), пасти задніх (відставати), ловити гав (неуважно слухати лекцію чи никати без певної мети, літаючи думками десь далеко). Піймати облизня (зазнати невдачі. «Венера, облизня піймавши, слізки пустила з очей» - І. Котляревський), дати гарбуза або дістати гарбуза (відмовити залицяльникові, женихові чи сватам). Три чисниці* до смерти (дуже близько до смерти).

Багатьом ідіомам властивий незмінний порядок слів: хоч мак сій, сам не свій, як в око вліпив, залив сала за шкуру.

Деякі ідіоми мають форму закам'янілих порівняльних зворотів: як дві краплі води, сів як рак на міліні, наче корова язиком злизала.

Іноді вони мають допустовий зворот: хоч з лица води напийся, хоч запали, хоч землю їж. В інших

* Чисниця - три нитки

бачимо короткі сполуки іменника з прийменником: з плеча, до ноги, за спасибі.

До ідіом зараховують і ідіоматичні приказки, що наближаються до *крилатих слів*: не святі горшки ліплять, горбатого могила виправить, був кінь, та з'їздився.

Зустрічаємо також ідіоми, в яких окремі слова іноді замінюються на синоніми: гарбуза дати (підсунути), змести (стерти) з лиця землі, дати (давати) одкоша, задирати (задерти) носа, зігнути в дугу (або скрутити в баранячий ріг).

Чимало ідіом мають відтінок метафоричності: взяти на зуби, налетіла коса на камінь, березова каша, білими нитками шитий, на пів вершка од горшка, як кіт наплакав, як Сидорову козу, братися за живіт (од сміху), двох зайців забити, давати чосу, десята спиця в колесі, ставати дибки, водити за носа, ухопити на зуби, у ступі не влучиш, чужими руками жар загрібати, намилити шию, шукати вітра в полі, трусити штаньми, дістати до печінок, пам'ятати до нових віників, дивитися крізь пальці, душу одвести, витягнути жили, заткнути за пояс, ждати з моря погоди, зарубати на носі, зігнати оскому, зійти на пси, як з козла молока, чесати язика, сісти на міліну, скакати в гречку, підкласти свиню, накрити мокрим рядном та багато інших.

Крилаті слова дуже близькі до ідіом. Крилате слово - це влучний образний вираз, коротко в мистецькій формі висловлена думка, що стала приказкою.

«Наша дума, наша пісня не вмре, не загине» (Т. Шевченко). Буря в склянці води (сварка, чи якась ко-

лотнеча, чи навіть політична суперечка, що постала з дрібної чи малозначної причини). Альфа і омега (це початкова й кінцева літера грецької абетки. Але в літературі й житті вживається, як певний принцип для окремих осіб. Для скупаря гроші є альфою й омегою, тобто початком і кінцем його мрій і бажань). Під лежачий камінь вода не тече. (приказка).

Крилаті слова, як і ідіоми, переважно взяті з літератури чи з історичних документів, що часто вживаються в мові як прислів'я, завдяки їх влучності, метафоричності й афористичності. Іноді вони висловлюють зміст досить складних філософських міркувань чи ідей: «Лиш боротись - значить жить» (І. Франко). «Од молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить» (Т. Шевченко). «На сторожі коло їх поставлю слово» (Т. Шевченко).

Вираз «Крилаті слова» вперше зустрічається в епічних поемах грецького поета й мудреця Гомера, але ширшого значення набув після виходу в світ книжки німецького лінгвіста Г. Бухмана «Гефлюгелъте ворте» у 1864 р.

Багато крилатих слів прийшли до нас з висловів та творів письменників, діячів, філософів як з нових часів, так і з античних часів (з латинської та старогрецької мов): «Крапля камінь точить» (Овідій), «Усе тече, все змінюється» (Геракліт), Дамоклів меч, прокрустове ложе, ієрихонська труба, вавилонське стовпотворіння.

Дуже багато крилатих слів створили наші клясики, як Т. Шевченко, Іван Франко, Леся Українка та інші. «А братія мовчить собі, витріщивши очі» (Т. Шевченко), «За шмат гнилої ковбаси» (Т. Шевченко),

«Зброя - слово» (Л. Українка). Інші крилаті слова: «Одна ластівка весни не робить» (з байки Езопа), «Око за око, зуб за зуб» (біблійний вислів), «Неопалима купина» (з біблійної книги «Ісход» про першу зустріч Мойсея з Богом, який промовляв до Мойсея з палаючого тернового куща, який горів і не згорав). «Лікарю, вилікуй себе самого» (євангельський вислів), лебедина пісня (вживається в значенні, як останній вчинок в житті, останній прояв таланту. Цей вислів зустрічається ще в Езопа (6-те стол. до Р.Хр.). Є повір'я, та навіть і в наукових працях, що лебідь перед смертю мелодійно зідхає). Подібний вислів є про крокодилів, ніби вони плачуть перед тим, як пожирають свою жертву, а звідси й виникло - крокодилячі сльози.

Оксиморон (або оксюморон) - у грецькій мові це означає приблизно - дотепно-безглуздий або науково-дурнуваний. Ми ж цей термін визначаємо, як стилістичний засіб, що полягає в сполученні протилежностей, парадоксальний вислів. Це свідоме зіставлення чи поєднання контрастних понять, які логічно ніби виключають одне одного, але справді разом дають нове уявлення. Напр., «На нашій - не своїй землі». Здебільшого це сполучення іменника з прикметником, який має протилежне значення: живий труп, дзвінка тиша, солодка гіркота, сміх крізь сльози, зрадники-друзі. Оксиморон трапляється і в загадках: летить - мовчить, як помре - зареве (сніг).

Асиндетон або безполучниковість (від гр. *асиндетон* - незв'язане) - це одна з стилістичних фігур як в поезії, так і в прозі, яка полягає в тому, що між однорідними членами речення пропускаються сполучники,

щоб витворити швидкий рух, раптову зміну явищ.

Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла. (Т. Шевченко)

або

Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють... (Т. Шевченко)

або

Зіткнулись, зійшлися.
Завелись (М. Бажан)

Полісиндетон або багатосполучниковість - це одна з фігур поетичної мови, що полягає в повторенні однакових сполучників. Цим письменник, в протипагу асиндетону, досягає уповільнення розповіді, більшого її розчленування, а разом з тим це посилює відчуття зв'язку між словами чи групами слів, з'єднаних сполучниками. Іноді цей засіб посилює ліричність змісту. Наприклад:

ТЕОРІЯ ВІРШУВАННЯ (ВЕРСИФІКАЦІЯ)

Віршування - це система організації поетичної віршованої мови. Так, у старовинних греків і римлян за ритмічний принцип служило чергування довгих і коротких складів. Наша мова не знає поділу складів на довгі й короткі, тому цей принцип не міг знайти в нас застосування.

Усе відбувається в пісні, як в морі,
Рожева зоря й червона кров,
І темна ненависть, і ясна любов,
І промінь пожару, і місяць, і зорі,
Та пісня, як море, і стогне, й рида,
І барвами грає
І скелі зриває,
Як чиста прозора вода. (Лєся Українка)

Віршованих писемних пам'яток у нашій літературі часів Київської держави не зафіксовано, збереглися лише два імени поетів: Боян і Митуса. Найважливіша поетична пам'ятка кінця 12-го століття «Слово о полку Ігоревім», написана прозою, але дуже ритмізованою. Рештки епічної поезії тієї доби, що збереглися на російській півночі (так звані «билини») являють зразок тонічного віршування, яке базується, так само, як у стародавніх германців, на ритмі наголошених складів. Сяь приклад тонічного вірша Людвіга Улянда в перекладі з німецької мови Ігоря Качуровського. Тут у кожному вірші чотири наголоси, натомість кількість ненаголошених складів та їх розташування поміж наголошеними щоразу міняється:

Помста

Шляхетного пана забив служник,
Бо лицарем стати собі прирік.

Його заколов він, де темний бір,
І тіло жбурнув у райнський вир.

Вдягнув обладунок блискучо-важкий
На панського скочив коня мерщій.

Ось він переїхати хоче ріку,
Та вперся румак*, не йде по містку.

Острогами злотними б'є він, та кінь
Скидає люто його в глибинь.

Даремно веслує його рука:
На дно його тягне кольчуга важка.

За доби козацьких воєн та Гетьманщини панівним в українській літературі стало силабічне віршування, яке прийшло до нас із Польщі.

Ігор Качуровський у недрукованій книжці «Вступ до порівняльної метрики» пише про силабічну поезію: «Зміст силабічного віршування в тому, що за одиницю ритму береться склад як такий. Для визначення розміру віршу мають значення склади, що їх рахуємо до останнього наголосу, на кінці кожного віршу або до останнього наголосу в частинах поділеного павзами віршу. Таких павз буває у вірші одна, рідше дві. (Склади після останнього наголосу вірша чи піввірша в рахунок не йдуть).

З легкої руки російського вченого Ломоносова поширився погляд, нібито силабічна система версифіка-

*Румак - кінь.

ції притаманна для народів, що їх мова має постійний наголос, а українська мова має наголос рухомий, тому нашою мовою, мовляв, не можна писати силабічних віршів (так само, як і російською). Ця теза, давнє спростована російськими ж таки вченими.

Силабічна система найкраще втілилася у віршах наших поетів з часів Гетьманщини: Митрофан Довгалевський, Георгій Кониський, Григорій Сковорода. Розквіт українського силабічного віршу - це творчість Тараса Григоровича Шевченка. Після нього ще писали силабічні вірші Панько Куліш, зрідка Леся Українка та І. Франко, а фактично останніми - галицькі молодомузці.

З сучасних українських поетів зустрічаємо силабічні вірші в Качуровського (поема «Село») та у Веретенченка (одно місце в поемі «Чорна долина»).

Силабічна система не має нічого спільного з рухливістю чи сталістю наголосу, лише має різницю в силі наголошених та ненаголошених складів. Чим менша ця різниця, тим більша можливість застосування силабічної системи.

Мови з малою різницею між складом наголошеним і ненаголошеним - це польська, італійська, еспанська, французька...

З них ні італійська, ні еспанська сталого наголосу не мають. Натомість, усі старі германські мови мали сталий наголос на першому складі - і жодна з них не надавалася для силабічної поезії: старогерманська поезія - уся тонічна, базована на ритмі наголосів. Із слов'янських мов сталий наголос на першому складі має словацька, але в словацькій поезії донедавна панувала квантитативна система версифікації (греко-римсь-

ка) або метрична версифікація.

Силабо-тонічна поезія виникла в світовій літературі кількакратно. В Німеччині її впровадили Опіц і Флемінг. З німецької поезії її запозичив Ломоносов до російської поезії. А звідти живцем на український ґрунт пересадив Іван Котляревський. Після смерти Т. Шевченка ця система стає панівною в українській поезії».

Зразки силабічної поезії:

-Брате милий, брате-соколоньку,
Ти покинув сестру сиротоньку,
А я ходжу - проклинаю,
Як зозуля в темнім гаю:
Ой, вернися з далекого краю!

(Ю. Федькович)

або

О думи мої! о славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

(Т. Шевченко)

або

Не питай ти моїх пісень,
сестро, моя мила!
Цур їм! Вони сумні, сумні,
мов тая могила.

(Олександра Псьол)

Тут кількість наголосів та їх розташування - різні, а загальна кількість складів у віршах однакова (якщо рахувати до останнього наголосу у вірші або пів-вірші.)

Зразки силабо-тонічної поезії:

Єсть ім'я жіноче, м'яке і ясне;
В йому і любов, і журба, і надія;
Воно як зідхання бринить весняне:

(М. Рильський)

або

До тебе, Україно, наша бездоляная мати,
Струна моя перша озветься
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця поллеться.
(Леся Українка)

Зразки сучасної тонічної поезії:

Поле чорніє. Проходять хмари,
Гаптують небо химерною грою.
Пролісків перших блажитні отари...
Земле! як тепло нам із тобою.
Глибшає далеч. Річка синіє,
Річка синіє, зідхає, сміється...
Де вас подіти зелені надії?
Вас так багато - серце порветься!
(М. Рильський)

або

Будні мої безтурботно течуть,
Наче пруги океану,
Сосни довкола пустелю тчуть
Зайді-туману.
(Яр Славутич)*

Теорія віршування (від латинського слова *версус* - вірш) - це система певних правил і принципів побудови віршованої мови. Перша особливість вірша це ритм.

Ритм. У поезії ритм означає правильне чергування наголошених і ненаголошених складів.

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ...

Тут бачимо, що кожний другий склад, починаючи зліва, наголошений. Кожна наголошена голосна літера, що є головною передумовою складу, написана чор-

* Дивись також приклад на початку цього розділу.

ним шрифтом. То ж коли читати, то можна відчувати в вірші певний ритм, що повторюється. А ці два склади (один наголошений, а другий - ні), що повторюються, творять стопи.

Отже *ритм* - це закономірне повторення певних явищ у часі. Для силабічного віршування властиве повторення певної кількості складів, відмежованих павзою (цезурою) від іншої тотожної чи інакшої групи складів. Для тонічного віршування характерне повторення певної кількості наголосів.

Стопа - це група складів, які закономірно повторюються. В основному ми розглянемо найбільш вживані й поширені тепер стопи - це двоскладові і трискладові. Ці стопи звуться *хорей*, *ямб*, *дактиль*, *амфібрахій* та *анapest*. Перші дві - двоскладові, інші три - трискладові.

Хорей (або трохей) - це двоскладова стопа з наголосом на кожному першому складі. Напр.:

Де ти | бродиш. | моя | доле, |
Не до|кличусь | я те|бе...|

або

В небі | жайво|ронки | в'ються, |
Зали|вають|ся смі|ються...|

або

Вловиш | нас сьо|годні | десять, |
Завтра | двадцять | знов нас|тане. |

(О. Олесь)

(Леся Українка)

Тут кожна стопа, що складається з двох складів, має наголос на *першому* складі, і ці стопи закономірно повторюються. В наведених віршах ми бачимо в кожному по 4 стопи в рядку.

Ямб - це двоскладова стопа з наголосом на кожному другому складі. Напр.:

Садок, | пани, | москов|ська мо|ва,
Веселі жар|ти, кри|ки, сміх |

(О. Олесь)

або

Ходи|ли там | чи не | ходи|ли,
Та все ж | верну|лися | назад... |

(«Енеїда»)

або

Твої це кісоньки, березо?
І сила все ще в них яка! -
Серед розбещених агав
Така ти тиха і твереза.

(Л. Далека)

Не завжди стопа вкладається в одно слово: стопа може займати часом пів слова або в одному слові буде дві стопи, залежно від того, скільки складів має слово. Отже в наведених рядках наголоси падають на кожному 2-ий, 4-ий, 6-ий, 8-ий склад.

Дактиль - це трискладова стопа з наголосом на першому складі.

Дівчино, мрійлива дівчино,
Дикий калиновий цвіт!
Серце твоє ще не вивчене,
Очі - незбагнаний світ.

(Гайна Черінь)

або

Спи, мій малесенький, спи, мій синок,
Я розкажу тобі безліч казок...

(О. Олесь)

Амфібрахій - це трискладова стопа з наголосом на середньому складі:

Співають, сміються, а я не сміюсь,
А я ще примар, і страховищ боюсь...
Мій мозок і тіло ще душать кайдани,
І палять огнем незагоєні рани.

(О. Олесь)

або

Опівночі айстри в саду розцвіли,
Умились росою, вінки одягли...

(О. Олесь)

Анапест - це трискладова стопа з наголосом на третьому складі:

Не питай, чого в мене заплакані очі,
Чого часто тікаю я в гай
І блукаю я там до півночі
Не питай, не питай, не питай...

(з пісні)

або

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни,
Путь життя, темну путь
Проясняють вони.

(І. Франко)

Рима - це однакове звучання або співзвуччя закінчень віршових рядків. Коли римуються два рядки вірша, то й наголос мусить падати на римовані склади: *гармати - піймати, молода - холода, краї - гаї, роси - косить, рани - кайдани.*

Рими бувають точні, коли всі звуки римованих складів збігаються: *річки - Марічки, сліди - піди.* Неточна рима, коли збігаються лише деякі звуки: *діти - квітень, блискавиці - криця.* Римуються також різні частини мови, напр., іменник з дієсловом чи прикметником: *роси - косить, бурлака - плакав, обрій - добрі,*

слів - забілів, стовпа - скопав, кручі - ревучий.

Добрі мелодійні й оригінальні рими прикрашують вірш, надають кращого звучання, легше запам'ятовуються. Тому поети уникають збитих багатоживаних рим, що не приносять нічого нового в римування.

Розрізняють рими жіночу, чоловічу та дактилічну. *Жіноча рима* виникає тоді, коли наголос припадає на передостанні склади рядків: нині - в долині, двічі - у вічі. *Чоловіча рима* - коли римуються останні склади вірша: трава - укрива, гора - поря, сад - порад ітд.

Дактилічна рима - це така рима, де наголос падає на третій склад від кінця, і всі звуки, почавши від цього складу, збігаються. Напр.:

Моя хатонька за долиною,
А зовуть мене Магдалиною...

або

Виряжав мене, путь показував,
Говорив мені і приказував...

(Ст. Руданський)

ФОРМИ РИМУВАННЯ

Є три основні форми римування: парне або суміжне, перехресне й оповите або кільцеве. І рідше тернарне. Інші види римування бувають у таких строфах: терцет, октава, сонет та ін.

Парна рима або суміжна - коли римуються два суміжні рядки:

Ой, крикнули журавлі
В чистім полі на ріллі...

(Нар. пісня)

або

Чумарочка рябесенька,
Пригортаюсь злегесенька.
Той мене пече-ріже,
Що не люблю, в вічі лізе...

(Нар. пісня)

Такі ж суміжні рими мають народні пісні, що їх звуть коломийками:

Ой, згоріла стирта сіна, згоріла, згоріла,
Чом на тобі, жовняреньку, сорочка не біла?
Ой, не біла, не білая, не буде біленька,
Вісім неділь вже минуло, як прала миленька.

Перехресна рима - це найбільш поширена в поезії форма римування, коли римується перший вірш із третім, а другий з четвертим:

Здається, дружбі віддаль не страшна,
Ні час, що ранком стукає в пороги,
Та все ж немов росте важка стіна
Із днів-цеглин, що падають під ноги.

(В. Онуфрієнко)

або

Ти в житті все йшла поруч з нами,
Через битви і бруд калюж...
Ти спливала з очей сльозами,
Була дзеркалом наших душ.

(Зоя Когут «Пісне»)

або

Давно чужиною блукаю,
Та все мене тягне туди,
В степи українські безкраї,
Де юність сховала сліди.

(Божена Коваленко)

або

Дивись, Богдане: на майдані
Вмирає українська рать -
То покотом брати-селяни
Опухлі з голоду лежать.

(О. Веретенченко)

або

Незнаний світ за обрієм клекоче,
Хлюпоще день об кораблів борти,
А серце б'ється птахом серед ночі:
У край який життя своє нести?

(Дм. Чуб)

або

Ти спокійний у своєму сквері -
У соборі зоряного світу:
Гаснуть рокенрольні ефемери
На живій дорозі «Заповіту»...

(Леонід Полтава)

або

Осінь жовтокрила
Сіла у садках...
Вилетіла мила
З хати, ніби птах.

(О. Гай-Головка)

Кільцева або оповита рима - коли римується перший рядок з четвертим, а другий з третім:

Проїшли сумніви і вагання,
Проїшли, як сон, як сивий дим,
Як перший запал молодий,
Як тінь забутого кохання.

(Дм. Фальківський)

або

То ти пливла ясною яхтою -
Тепер лиш я почув про це -
І вітер лоскотав лице,
І берег славсь рудою плахтою...

(І. Качуровський)

або

Проїшла гроза - і знову літня проза:
Парує степ, і оживає ліс,
І горобці, неначе з-за куліс,
Упали табуном на просо...

(В. Симоненко)

або

Старенька стріха, призьба і вікно...
На грядці квіти, вмивані росюю,
А на леваді стежкою ясною
Вибілюється чисте полотно...

(Микола Щербак)

Тернарне римування - розташування рим за такою схемою: аа б вв б:

Ніч похмурна, ніч холодна,
Чорні звисла полотна
На вікно.

Все шумить дощем та стука,
Та полоще сірі бруки
Знов і знов.

А ліхтар, немов метелик...
Світ блідий у темінь стеле,
У пільму.

Він тремтить, неначе в корчах,
Та безсило лиже ночі
Чорний мур.

Спить усе, чадрою вкрите,
Де недавно був розлитий
Творчий день.

Тільки десь у спазмах вітру
Розгойдались тужно віти,
Шум іде.

(Д. Чуб «Осінні мелодії»)

Рефрен - це повторення того самого рядка у вірші для підкреслення або протиставлення змісту. Таке повторення часто бачимо в колядках. Напр.: «Ой, радуйся, земле, Син Божий народився», що повторюється після кожної строфи.

або

Не сумуй, хоч сміється недоля лиха
І розпуку в душі викликає,
Хоч хвилинами, може, тобі від жалю,
Мов обценьками, душу стискає.
Але серденько чуле своє угамуй, -
Не сумуй !

Не лякайся ! Не подужає сила ота,
Що нависла, мов хмара, над краєм,
Серед крові і сліз ми до світла свого
І до правди шляхи відшукаєм !

Не сумуй !

(П. Капельгородський)

ЕЛЕМЕНТИ ПРАКТИЧНОЇ СТИЛІСТИКИ

Стилїстика – це роздїл теорїї лїтератури, який вивчає властивостї й особливостї експресивної поетичної мови. Вивчення граматики не може забезпечити повного і глибокого опанування мови письменником, мистцем-артистом чи оратором. Стилїстику мусить знати і звичайний рядовий читач, щоб тонше й глибше відчути красу художнього слова.

Стилїстика вивчає рїзні конструкції речень, досліджує, як користуватись мовним скарбом. Стилїстика лїтературної мови охоплює всї дїлянки у вивченнї мови: лексику і фразеологїю, звуковий склад, морфологїю й синтаксу. Стилїстика – це цїла наука, на вивчення якої треба б придїлити багато мїсця, але тут обмежимося лише окремими моментами на цю тему, вїдповїдно до програм у наших навчальних закладах та можливостей. Зупинимося над найважливішим у вивченнї нашої мови, в межах стилїстики, що сприяє володїнню поправною мовою та розумїнню потрібної термїнологїї. Нашї студенти мусять знати багатство нашої мови. Треба звернути увагу на практичний бїк вивчення нашої мови.

Синтаксичнї помилки в самостїйних працях учнїв і студентїв часто переважають над ортографїчними та лексичними, а це знижує культуру їхньої мови. Найбїльше помилок у доборї вїдповїдних слїв і побудовї речень. Звертаємо також велику увагу на збагачення лексичного запасу, на розумїння мовно-лїтературних термїнїв, тодї з уст наших студентїв не вилїтатимуть та-

кі речення, як «Корова пасе траву» або «Драматургія - це жінка драматурга».

Завдання цього розділу поліпшити чистоту мови, позбутися засмічення її різними місцевими словами, нелітературними формами, словами-паразитами. Великий поет і знавець мови Максим Рильський писав: «Не тільки в художній літературі, а й у кожному слові людському увага до мови - доконечна річ для того, щоб думка знайшла свою справжню, кришталеву форму». І ми теж мусимо прагнути до цього ідеалу, коли любимо й шануємо свою рідну мову й хочемо бути культурними людьми.

Під словом «Стиль», від чого пішло і слово «Стилістика», іноді розглядають літературні напрямки: романтизм, символізм, клясицизм та інші, що існували в літературах різних народів, в тому числі й нашого, в різні періоди історії. Але є друге значення стилю, про який тут іде мова - це типи мови, їхні характерні особливості, їхнє багатство, принципи будови речень, що є властивістю кожної національної мови. Щодо поділу нашої мови та інших мов існує кілька теорій і принципів. У нашій мові головні мовні типи або групи стилів такі: 1) стилі художньо-белетристичні з різновидами стилів поезії, прози, драми, сатири, байки тощо; 2) стиль науковий з різновидами мови наукових праць, підручників; 3) стиль газетно-публіцистичний (мова преси, інформацій тощо); 4) стиль офіційно-ділової мови (листування установ, канцелярська мова); 5) стиль розмовно-звичайної мови; 6) стиль ораторської мови (промов, виступів).

Немає місця розглядати кожний стиль зокрема, зупинимось лише побіжно на головних компонентах і

особливостях поетичної мови, як стилю. Отже, що таке взагалі стиль в мовному значенні?

СТИЛЬ - це доцільна організація мови з відповідним добром мовних можливостей і засобів, що потрібні для спілкування в різних ділянках життя. У мистецькій літературі стиль - це ідейно-художня своєрідність творчості письменника. Це риси його творчої відмінності, пов'язані з світоглядом, загальною культурою, характером, уподобаннями, життєвим досвідом, орієнтацією на певні літературні напрями.

Мовознавча стилістика навчає, як правильно розмовляти й писати, домагатись чистоти, стислості й ясності мови. А в художній літературі стилістика має трохи важчі завдання. Письменник мусить знати не лише загальну літературну мову, але мислити й писати образно, мусить створити типові постаті, відбити життя в типових обставинах, використати все мовне багатство художніх засобів. Кожний видатний письменник має свій стиль, свої особливості в мові, в будові твору, в зображенні природи, характері дійових осіб тощо. А тому досвідчений читач ніколи не змішає творчості Нечуя-Левицького з творчістю Стефаніка, Панаса Мирного з Коцюбинським, Олександра Олеся з Максимом Рильським.

Наші студенти мусять знати, що у збагаченні лексики, мовного запасу слів величезне значення має вивчення синонімів, гомонімів та антонімів, архаїзмів та неологізмів, а також різних мовознавчих та літературознавчих термінів.

Синоніми - це слова різні формою, але подібні чи близькі змістом, значенням. Напр.: кривий, нерівний,

покручений, погнутий, хвилястий - близькі одне до одного своїм значенням, як і брудний, нечистий, замурзаний.

Нечуй-Левицький у своєму творі «Микола Дзеря» в реченні «Люди позабирали клунки і рушили на панський лан» слово «рушили» замінив потім на «потяглися», яке краще передає ставлення кріпаків до панщини.

Окремі слова в нашій мові мають дуже багато синонімів, чого не мають інші мови. Візьмім, наприклад, слово завірюха. Її можна замінити синонімами: заметіль, метелиця, пурга, сніговиця, хвища, хуга, кура, завія, хуртовина, сніговій, віхола...

Недаром Максим Рильський писав: «Багатство синонімів - одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці, - невід'ємна прикмета хорошого стилю, доконечна риса справжнього майстра».

Тож синонім допомагає також уникнути одноманітності, повторення тих самих слів у творі.

Синонімічне багатство торкається не тільки іменників, а й інших частин мови, зокрема дієслів, прикметників тощо. Окремі слова мають цілі синонімічні рядки: *ходити*: іти, брести, плестись, пуститись, потягти, почесати, човпти, швендяти, крокувати, тинятися, чимчикувати, чалапати, чвалати, пхатися, сновигати, дибати та інші. *Дивитись*: бачити, обдивлятися, назирати, зиркати, глянути, переводити погляд, обводити поглядом, зупинити погляд ітд. *Гарний*: красивий, чудовий, чарівний, казковий, мальовничий, хороший та ін.

Але синоніми не означають тотожності: кажемо

Мальовничі місця, краєвиди, але не можна сказати *мальовничі дівчата, мелодії*. Отже синоніми мають свої відтінки і не завжди можуть пасувати до кожного слова. Напр.: *походжати* - іти повагом, не поспішаючи, а *прямувати* - йти до певної мети, місця. *Тинятися* - ходити без певної мети; *чвалати* - йти повільно, втомленою ходою; *тупцювати* - топтатися на місці. Тому письменник вибирає з мовного запасу ті слова, що йому найбільше підходять, що найкраще віддзеркалюють його думку, допомагають відтворити картину, явище, подію.

Гомоніми - слова однакові звуковою формою, але з різним значенням.

Порівняймо значення таких гомонімів: *мила* усмішка, я купив кусок *мила*, вона *мила* підлогу. В першому випадку це прикметник - означення, в другому - іменник, в третьому - дієслово, але ці слова пишуться і звучать однаково. Таке саме бачимо в реченнях: Я доїв корову, а він в той час доїв шматок хліба. Або коли я ніс воду, бджола сіла мені на ніс.

Так слово «коса» може означати довге волосся (дівоча коса), інструмент до косіння трави чи деталь косарки, а також вузьку смужку землі, що ввігналася в море чи озеро і євинячу косу (селезінку).

Гомоніми часто виникають, коли слова одного кореня творять різні граматичні категорії. Тихий плач і ти не плач, старий дуб і старий постукав у вікно, коло місяця велике коло. В першому випадку «коло» виступає в ролі прийменника, а в другому - в ролі іменника. У віршах гомоніми урізноманітнюють і збагачують мову.

Антоніми - це слова протилежного значення: білий - чорний, високий - низький, широкий - вузький, далекий - близький, життя - смерть, розмовляти - мовчати. Ці антонімічні моменти бачимо найчастіше в прикметниках, що мають протилежні якості значення: гарячий - холодний, добрий - злий, корисний - шкідливий, голосний - тихий, веселий - сумний. Типовим буде уривок з «Енеїди» Котляревського, побудований на антонімах:

Там всі невірні і христ'яни,
Були пани і мужики,
Була тут шляхта і міщани,
І молоді, і старики;
Були багаті і убогі,
Прямі були і кривоногі,
Були видюці і сліпі...

Антоніми визначають протилежні значення кількості, простору, часу, а також різних дій: праворуч - ліворуч, вперед - назад, угорі - вниз, багато - мало, південь - північ, дружити - ворогувати, хвалити - гудити, вставати - лягати, холод - спека ітд.

Антоніми виконують важливу стилістичну функцію, допомагають яскравіше показати контрастні явища реальної дійсності. Ми щоразу їх зустрічаємо в публіцистичній та художній літературі.

Архаїзми та неологізми

Мова кожного народу не стоїть на місці - вона систематично йде вперед з розвитком суспільства, з історичними змінами. Вона щоразу збагачується новими словами в зв'язку з ростом техніки, науки, культури.

Літературна мова одночасно збагачується шляхом використання місцевих говірок, через запозичення з чужих мов, від словотворів, які творять самі письменники. Одночасно з цим процесом відбувається відмирання окремих слів, вони поволі йдуть у забуття, як зжиті речі, а на їх місце приходять нові. Якраз оці застарілі слова й називаються *архаїзмами*.

Архаїзми - це слова або звороти, що вийшли з ужитку в нашій мові. Найчастіше це буває тоді, коли з ужитку людей зникають ті чи інші предмети, що називалися цими словами. Давно вже немає воєн з половцями, козаччини, Запорізької Січі, немає царського ладу, а тому давно забулися такі слова, як ратище, ширишир (спис), самопал, толмач (перекладач), осавула, гайдук, чолобитна, гаківниця, тулумбаси, галера, сагайдак, стражник. Свого часу наша мова мала чимало й церковно-слов'янських запозичень, як перст (палець), глас (голос), глаголати (казати), всує (даремно, без потреби), благо (добро), еси (є), та багато інших. Але працюючи над архівними матеріялами або читаючи історичні твори, ми раз-у-раз зустрічаємо ті слова. Тому культурна людина, що хоче знати глибше свою рідну мову та її минуле, мусить знати й ті забуті слова, бо вони теж є нашим скарбом. До того ж ті архаїзми часто зустрічаються в сучасних історичних творах про минуле. Письменники, пишучи романи чи повісті на історичні теми, спеціально студіюють архівні матеріяли, мову того століття й його життя, яке має бути висвітлене в запланованому творі. В такому історичному творі архаїзми надають своєрідного духу й стилю тієї доби; діюві особи мають розмовляти мовою, близькою до ко-

заччини, чи княжої доби, чи царських часів. Отже й архаїзми в нашій мові часто виконують корисну ролю, надають творам відповідного кольориту і дуже часто архаїзми повертаються назад до нашої живої мови.

Неологізми - нові слова, що виникли чи прийшли в нашу мову в зв'язку з ростом науки, техніки, під впливом культурних зв'язків з іншими країнами. Неологізми є загальноновживані, як *супутник, астронавт, колгосп, червоноармієць, ВИШ, пеніциліна, сокоробка, комбайн*, і є неологізми, які створили окремі письменники (так звані «ковалі слова»), як *осоння, страдниця, мрія, чарівливий* (створив М. Старицький); *мацок* (рос. «щупальце»), напр.: *у восьминога* - створив Б. Антоненко-Давидович; *провесна, промінь* - Леся Українка; *байдужність, світогляд, самосвідомість* - І. Нечуй-Левицький; *самопізнання* - П. Грабовський; *високочоллий* - Т. Шевченко; *сонцебризний, вітровіння, колісково* - П. Тичина. Ці неологізми ще називають стилістичними. Вони збагачують нашу мову. Їх творять щодня як письменники, так і саме життя, але не всі вони приживаються в нашій літературній мові. У мовних здобутках чи скарбах лишаються тільки ті, що набули популярності й стали потрібними.

Діалектизми - це слова й вирази місцевої говірки. Як відомо, є загальнолітературна мова, а є мови-говірки окремих повітів, сіл, де чуємо слова, які вживає тільки ця місцевість. Чимало місцевих слів і виразів та зворотів чуємо в Західній Україні, де селяни в деяких селах скажуть не *господар*, а *газда*, не *дядько*, а *вуйко*, не *теля*, а *теле*. На Поділлі можна почути слова: *тутко, ниньки, стидав би ся*. Особливо їх багато в

творах В. Стефаніка, Івана Фрака, Федьковича. Але й ці письменники підтримували загальноукраїнську літературну мову. А Василь Стефанік писав, що «Без літературної мови немає ні літератури, ні науки, ні публіцистики», а, побувавши на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, просив навіть, щоб його твори, де багато діалектизмів, виправили, замінивши загальнолітературними словами. Та цього не зроблено, бо твори, де є в діялогах слова місцевої говірки, віддзеркалюють мову того села, того народу, в чому є своя краса, свій специфікум. Інша річ, коли авторська мова перенасичена лексичним і фразеологічним матеріалом місцевих говірок. Такий відхід від норм літературної мови утруднює читання й розуміння твору. Є окрема наука, що зветься *діялектологія*, яка вивчає говірки та діалекти різних сіл, повітів, областей.

Не ототожнюймо й не плутаймо синонімічних понять чи слів-паронімів.

Мова кожної людини – ознака її загального культурного розвитку, рівня знання, її ставлення до своєї національної культури. Тим часом, особливо в мові нашої молоді, студентів, а часто і в старших людей, можемо почути багато хибних наголосів, нелітературних форм, невдало вжитих слів.

Як часто ми чуємо помилкове вживання таких термінів, як: біжучі справи. замість поточні справи; прогулька, замість прогулянка; машт, замість щогла; любий твір, замість будь-який твір; важний, замість важливий; любитися, замість милуватися; виїмково, замість винятково; мене болить, замість мені болить; мене коштує, замість мені коштує, та багато інших.

Під впливом російської мови майже завжди чуємо: Між ними попусувалися відношення (російське «отношения»), а треба - відносини або взаємини. Кажуть: Він до мене погано відноситься, замість - ставиться; зарядження, замість - розпорядження. А слово «відношення» вживаємо лише в математиці. Напр.: «А» так відноситься до «Б», як «С» до «Д».

Та чи не найдошкульнішої шкоди завдає вживання слів в невластивому значенні. Таку плутанину в мові часто чуємо в синонімічних значеннях з різним відтінком, особливо в так званих паронімах: громадський і громадянський, виборний і виборчий, робочий і робітничий та в багатьох інших.

Розглянемо низку подібних слів, з'ясувавши різницю між ними.

Громадський - походить від слова *громада*, тобто товариство. Його слід вживати в словах, пов'язаних із словом *громада*: громадські організації, громадський дім, громадське доручення, громадське майно. А слово *громадянський* походить від слова *громадянин*, а від нього й маємо похідні слова: громадянська війна (війна між громадянами різних політичних поглядів, орієнтацій), громадянські права, громадянська свідомість. Це слово вживається і як підданий, громадянин якоїсь держави. Але можуть бути і громадські і громадянські обов'язки.

Робочий і робітничий. Слово *робочий* ближче пов'язане з роботою та речами, що супроводять роботу: робочий день, робочий інструмент, одяг, робочий стіл. А слово *робітничий* в'яжеться із словом *робітник*: робітнича кухня, клуб, збори, лікання, робітнича честь тощо.

Слова *військовий* і *воєнний* теж означають не те саме. Б Антоненко-Давидович вияснює, що слово *військовий* пов'язане з тим, що стосується війська: *військова служба, військовий суд, частина, обов'язок*. А слова, що походять від слова *війна*, мають прикметник *воєнний*: *воєнна перемога, воєнний стан*, але *військова дисципліна, військова форма*.

Часто чуємо плутанину між словами *дружний* і *дружній*. *Дружний* - це означає *одноставний, скріплений одним стремлінням*. Наприклад: *дружний гурток, дружна кляса, колектив, громада*. А *дружній* означає *приятельський, доброзичливий, прихильний*, а тому кажемо: *дружна кляса, але дружня порада, дружня атмосфера*.

Слова *талан* і *талант* теж мають різне значення. *Талан* - це доля. Кажуть, *дав Бог вроду, та не дав талану, тобто щастя, долі*. А слово *талант* - більше відоме як *вроджена здібність до чогось*. Буває в людини талант до літератури, музики, танцю. А тому може бути, що людина має талант, але в житті безталанна, нещаслива.

Тактовний і *тактичний*. *Тактовний* походить від слова *такт*, уміння, поведінка. Кажуть, що людина дуже тактовна у своєму поводженні, у підході до тієї чи іншої справи, не різка, не брутальна. А слово *тактичний* - походить від слова *тактика*. *Тактичний хід у боях, у війні, у грі*. Це майстерність ведення військової операції, війни. Але може бути тактичний хід і в шахів.

Адреса, адресант, адресат і *адрес*. *Адреса* пишеться на конверті і по ній знаходиться чи відшукується *адресат*, тобто того, кому адресований лист. *Адресант*

- це той, хто післав листа. І зовсім інше значення має слово *адрес*. Це текст привітання ювілярові (ювілятові) або текст привітання з нагоди якоїсь події.

Брати чи приймати? Ми часто чуємо, що хтось «Не хоче приймати участі»... А треба: Не хоче брати участі. Не приймати, а брати близько до серця, брати до уваги. «Приймати» - це русизм. У нашій мові це слово має інше значення: приймати щось зі столу чи приймати когось до організації.

Здібний і здатний. *Здатний* - це той, що може, уміє здійснювати, виконувати щось, поводити себе певним чином. Напр.: Перед чужими тільки й чуєш про Василя, який він розумний та до всього здатний (Панас Мирний). Не всякий здатний в наше товариство (І. Франко). Отже це слово означає придатний для чогось, годящий. *Здібний* - який має природні здібності, обдарований, талановитий, має нахил до чогось. Напр.: Старший син не проявляє ніяких здібностей, мабуть, учитися не зможе (Мартович). Мартович був надзвичайно здібний і дома ніколи не вчився (В. Стефаник).

Земельний, земляний, земний. *Земельний* - що відає землею. *Земельний* відділ, що керує розподілом землі, провадить статистику землеволодінь. *Земельна* рента, ділянка. *Земляний* - що зроблене з землі, що в землі, що пов'язане з працею на землі, подібне виглядом: земляний вал. Навкруги земляні вали, шанці. Ідучи темним земляним коридором, вони дійшли до невеличкої площинки (Довженко). *Земляна* жаба. *Земляний* заєць. Він унікав земляних робіт. *Земний* - поняття, пов'язані з землею. *Земна* куля. *Земна* кора. *Земні* соки, *надра*. Напр.: В своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя (М. Коцюбинський). Як

погода добра, то в нас - рай земний (П. Мирний). Є ще старе слово *земський* - що теж означало установу, що керувала землевпорядкуванням, податками, розподілом землі ще за царських часів.

Таких слів, що стають об'єктом плутанини в мові багато: інстанція і дистанція, декваліфікація і дискваліфікація, апендицит і апендикс, причинний і причинний, особовий і особистий, пам'ятник і пам'ятка, показник і покажчик, господиня і господарка, обрати й вибрати, мілкий і дрібний, відтинок і відтінок, синити й синіти, мимохідь і мимохіть та безліч інших. Школярі, студенти, що виростили на чужині, мусять серйозно працювати над мовою, щоб не плутатися в таких поняттях і термінах, щоб їхня мова справді була культурною, гідною звання інтелігентної, культурної людини. Одною з перших ознак інтелігентної людини, що репрезентує певну націю - це добра досконала мова.

Помилкове чи невідповідне вживання слів

Недостатнє знання мови, невміння підібрати відповідне слово з певним відтінком часто призводить до помилок у працях не тільки наших учнів та студентів, а і в поточній пресі, а іноді і в творах письменників. Один підручник з стилістики подає такі приклади помилок з радянської преси та літератури:

1. Необхідно боротись з *незаконним* розбазарюванням колгоспного майна, *нечесним* обкраданням поголів'я. Тут слова *незаконним* і *нечесним* зайві, бо *законного* розбазарювання й *чесного* розкрадання не може бути.

2. Усі речення були *переведені...* (А треба було написати - *перекладені*).

3. Вчитель *пройшовся* по учнях...(замість між рядами). В поетичній мові можна сказати, що вчитель *пробігся* чи *майнув очима* по учнях, але в діловій мові цього не можна дозволити.

4. Рівень культури весь час *збільшувався* (а треба: *підвищувався*).

5. У селі недавно *збудували й пустили* в експлуатацію, електростанцію і хату-читальню (треба: не *пустили*, а *здали* в експлуатацію, а хату-читальню *відкрили*).

6. *Здохла* барва глини не пасувала до нинішнього настрою (треба: *мертва* барва).

7. *Спантеличена луна збивалася з ніг* (Цей метафоричний образ луни не сприймається через те, що тяжко уосіблювати луну, пов'язуючи з ногами, що пасує більше до живих істот. Але в поезії й такий образ можливий).

А скільки мовної неохайности зустрічаємо в нашій поцейбічній пресі та книжках, напр.: башта (краще вежа) обезпечений (забезпечений), справлення помилки (виправлення), машт (щогла), предсідник зборів (голова), розмовляти по українськи (українською мовою, по-українському), ненадійна смерть (несподівана, бо надійної не буває), нерушимий (непорушний, незламний, нерухомий), прогулька (прогулянка), вершки (віршки), магазин (крамниця, в іншому значенні - журнал), одіяло (ковдра), прибор (прилад), мужеський (чоловічий), біжучий (поточний рахунок, поточні справи), поляна (галява, галявина). Особливо рясніють у нашій пресі русизми. Мовознавець П. Одарченко у статті «Русизми в мові американських українців», що є типовим і для інших континентів, цитує багато прикладів і подає відповідники, якими можна замінити.

Ось кілька з них: Всеціло (цілком), не має достаточних підстав (достатніх), жалувався (скаржився), заключив контракт (уклав, підписав договір), Мехіканський залив (затока), мінута (хвилина), много (багато), нагі (голі), обида (застаріла форма, треба: образа). Обильність поетичних образів (замість багатство)... Ограничитись (обмежитись), оживлений (пожвавлений*). Опрокинути (спростувати, заперечити, відкинути) та багато інших.

* Зрозуміло, це слово може мати й інше значення: повернутий до життя.

ЛІТЕРАТУРНІ ЖАНРИ (Види літератури)

Літературні жанри або види існують відтоді, як постала сама література. Багато уваги приділили їх дослідженню вчені граматики та філософи античного, себто греко-римського світу. Від них, в основному, походить і наша літературознавча термінологія. Але й тоді не було одного принципу. Проте більшість теоретиків дотримувалася поділу літератури на три роди: *епос, лірику і драму*. Викладачі колегіумів та Київської академії в 16 – 18 стол. дотримувались того поділу, який їм був зручніший, або створювали свій власний.

Але кожен рід літератури - епос, лірика чи драма - має ще й свої види або жанри. Тож розглянемо за чергою жанри епосу.

Епос. В нашу добу епічні твори переважно пишуться прозою (*казка, оповідання, новеля, повість, роман тощо*). Якщо ж події життя змальовані віршами, то такий твір належить до проміжного ліро-епічного роду літератури (*поема, баляда*).

Тому, що в епосі найчастіше використовується розповідно-описова форма, лише з додатком діалогів чи висловлювань дійових осіб, то і цей рід літератури зветься розповідно-описовим. А саме життя змальоване, як щось зовнішнє, що стоїть осторонь від автора, він ніби розповідає те, що спостерігав. Самі ж події зображені в минулому часі і лише зрідка автор вживає теперішнього для надання творіві більшої динаміки й яскравості.

У прозовому творі трохи менша й образність, емоційність, ніж у ліричних творах, зате життя змальовується докладніше й ширше. Розміром своїм епічні твори діляться на більші за ліричні, а часом і за драматичні.

За своїм змістом епічні твори діляться на малі, середні й великі епічні жанри. А тому й кількість дійових осіб у творах буває менша й більша.

1. Для малих епічних творів властива стислість викладу чи опису зображуваних подій. Сюжет має завжди лише одну лінію розвитку. Події подані без розгорнутих пейзажів та ліричних відступів, а також майже ніколи не розповідається про минуле життя дійової особи та що з нею сталося пізніше. В таких коротких творах мало дійових осіб. Один із малих жанрів — це новеля.

Новеля (від лат. *novellus* — новий) — це невеличкий розповідний твір, що належить до малих жанрів. В ньому розповідається про якусь незвичайну подію з несподіваним кінцем. Новеля стисліша, в ній найчастіше одна-дві дійові особи, що потрапляють у складні життєві обставини. Портрети дійових осіб подані скупко, в характерах бачимо лише кілька головних рис. Головну увагу в новелі автор іноді звертає не на зовнішні події, а на переживання героїв. Новелі писали Франко, Коцюбинський, Стефаник*, С. Васильченко,

* До українських новелістів прийнято зараховувати Василя Стефаника, однак, Ігор Качуровський у своїй розвідці «Новеля як жанр» доводить, що серед творів Стефаника лише окремі речі відповідають тим нормам сюжетної архітектоніки, що їх вимагає новеля,

А. Тесленко, Гр. Косинка, В. Винниченко та ін. Кілька новель написав і Юрій Клен. Та найпоширенішим малим жанром є оповідання.

Оповідання – це теж невеликий епічний твір, в якому стисло змальовується одна чи кілька подій з життя головної дійової особи чи кількох осіб. Ці події показані лише в кількох епізодах. Цим жанром користувалися майже всі письменники. Згадаємо хоч би численні оповідання Івана Франка, Марка Вовчка, Ст. Васильченка, Б. Антоненка-Давидовича, Докії Гуменної, В. Чапленка, В. Гжицького, А. Галана, О. Гай-Головка, Ганни Черінь, М. Понеділка, І. Смоля, А. Дімарова, Є. Гуцала, В. Шевчука, В. Гайдарівського, Олеса Бердника.

Зрідка оповідання бувають більшого розміру, досягаючи формату повісті, як це бачимо у Коцюбинського («Дорогою ціною»). До цього жанру належить і нарис.

Нарис – розповідний мистецько-публіцистичний твір, у якому автор змальовує справжні конкретні події, місцевості, де дійові особи є живими постатями, в той час, як в оповіданні є багато вигаданого. Нариси мають різновиди: про важливі суспільні події, портрети діячів чи відомих людей, проблемні нариси, дорожні нотатки тощо.

2. До середніх епічних жанрів відносять повість.

Повість – це розповідно-описовий твір більшого розміру, ніж оповідання. Повість відрізняється від оповідан-

а більшість Стефаникових творів Качуровський вважає безсюжетним імпресіоністичними мініатюрами.

ня ще й тим, що в ній змальовується низка подій в житті людини чи кількох людей протягом довшого часу. Раніше повістями називали й різні короткі розповідні твори, як «Повість про Кітовраса» (апокриф), «Салдатський патрет» Квітки-Основ'яненка.

Лише у 19 – 20 стол. цей термін (повість) закріпився за творами середнього розміру з розвиненим сюжетом, де увага автора концентрується навколо однієї особи чи групи людей. Для 19-го століття типові повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» та Івана Франка «Борислав сміється». З новіших Гната Хоткевича «Камінна душа»; «Довбуш», О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», Ю. Колісниченка та С. Плачинди «Неопалима купина», Б. Антоненка-Давидовича «Смерть», Станіслава Тельнюка «Грає сине море», В. Шевчука «Побратими», В. Чапленка «Пиворіз», І. Смолія «У зеленому підгір'ї», В. Гайдарівського «Заячий пастух», В. Марської «Буря над Львовом», Д. Ярославської «Поміж берегами», Анатолія Галана «Між двома смертями», Є. Гуцала «Передчуття радості», М. Понеділка «Рятуйте мою душу», А. Дімарова «На поруки» та багато інших.

Повісті мають різновиди: історичні, науково-фантастичні, соціально-побутові, пригодницькі, біографічні.

3. Великі епічні жанри значно докладніше змальовують життя. Цей розмір дає можливість показати людину в різних ситуаціях і відтинках часу. У такому творі бачимо більше дійових осіб. Тут автор має можливість показати процеси повільної зміни характерів, формування світогляду окремих постатів, може створити додаткові сюжетні лінії, що йдуть рівнобіжно з головною. Тому до великих епічних творів в першу чер-

гу належать роман, епопея, епічна поема, бурлескна поема, сага (від древньоскандінавського *saga* – сказання) та низка інших.

Роман – це великий епічний твір, в якому широко відображені важливі події, що розгортаються протягом довшого часу з показом всієї складності доби, суспільних процесів.

У нашій літературі 19-го століття, почасти й 20-го, переважає роман етнографічно-побутовий: І. Нечуя-Левицького «Хмари», Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» тощо. Психологічний роман починається «Перехресними стежками» І. Франка. На початку нашого століття з'явилися романи В. Винниченка: з національною проблематикою («Хочу»), психологічний – його ж «Записки кирпатого мефістофеля», – утопічний «Соняшна машина».

Двадцяті роки цього століття принесли короткий розквіт національного відродження, появились такі романи, як В. Підмогильного «Невеличка драма», «Місто», експериментальний роман М. Йогансена «Подорож ученого доктора Леонардо та його майбутньої коханки, прекрасної Альчести, у Слобожанську Швейцарію»; екзотичний – «Чорне озеро» В. Гжицького, багатоплянний роман «Майстер корабля» Ю. Яновського, Івана Ле «Роман міжгір'я»; історичні – О. Соколовського «Богун».

Після 2-ої Світової війни вийшли романи Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою», Г. Тютюнника «Вир», Романа Іванчука «Мальви», Л. Первомайського «Дикий мед», Вол. Гжицького «Кармелюк» та «Опришки» – обидва історичні, Уласа Самчука «Ост» та «Тем-

нота», Івана Багряного «Тигролови», «Буйний вітер», «Сад Гетсиманський», Василя Чапленка «Чорноморці», Докії Гуменної «Діти чумацького шляху» та «Золотий плуг», Василя Шевчука «Григорій Сковорода», М. Лазорського «Кирило Розумовський», О. Ізарського «Полтава», О. Гончара «Собор» та «Людина і зброя», І. Білика «Меч Арея», а також романи Загребельного.

За тематикою чи змістом, розрізняють також романи історичні, біографічні, автобіографічні, авантюрно-пригодницькі, лицарські (12-14 стол.). У 20-тих роках було «модно» називати поему романом. Звідси – назва «роман» у таких творах, як Максима Рильського «Марина», Івана Багряного «Скелька».

Лірика. Ліричні жанри

Як уже відомо з попередніх розділів, слово *лірика* походить від грецького *ліра*. Це назва музичного інструмента, під акомпанемент якого античні поети співали або читали речитативом свої вірші. Тому й твори, які супроводила гра на лірі, стали звати ліричними, лірикою.

В ліричних творах найбільше віддзеркалені думки, настрої та почуття людини. А де є глибокі почуття, там є й глибокі думки, викликані зовнішніми впливами чи явищами. В ліричних творах найбільше виявлені настрої самого автора, його душевний стан, його ставлення до оточення, а тому вони не завжди можуть бути об'єктивними, тут багато особистого, безпосереднього. Зате з цих творів ми бачимо й світогляд, погляди автора на життя, на оточення, на різні явища та події у світі. Тому ліричні твори можуть бути забарвлені й політичним чи громадським змістом, можуть бути гли-

боко патріотичні. Прочитаймо такі вірші, як О. Олесь «О слово рідне», «Досвітні огні» Лесі Українки, «Сонце сходить» Т. Шевченка, М. Рильського «Мова» та «На мосту», В. Симоненка «Задивляюсь у твої зіниці», І. Качуровського «Пісня про білий парус» та багато інших. Всі вони глибоко ліричні, хоч і різні своєю тематикою. Також можна підкреслити, що ліричні поезії майже завжди безсюжетні. Ліричний твір викликає у читача емоції, збуджує думку, викликає певний настрій, а часом закликає читача до дій.

А тому, що ліричні поезії не мають стислих чітких сюжетів, то й композиція складається лише з чергування думок чи почуттів, виявлених у творах. Ось зразок ліричного твору Максима Рильського «На мосту»:

На мосту, над темною водою
Ти ішла. Летів і танув сніг.
Кволі верби віяли весною.
Вітер грав у свій пустинний ріг.

Очі сяли, як свічки гарячі,
Груди несли нелюдську жагу,
А сліди були такі дитячі
На брудному, сірому снігу.

Вибивалась бідна волосинка,
Біла хустка плакала в імлі,
І здавалось: розтає сніжинка,
Умира сніжинка на землі.

Тут бачимо лаконічні рядки про краєвид, погоду, про невелику дівчинку, що несла в серці важкі переживання, подані в контрастному пляні показано велику тугу чи сильні почуття, тоді як сліди на снігу були цілком дитячі. Її переживання й постать супровідно домальовує кінцеве чотириряддя.

Різновиди ліричних творів дають можливість ділити їх на певні групи. Найдавнішим видом ліричних творів була ода, що існувала ще в античні часи – в 4-му столітті до Різдва Христового в стародавній Греції, а також в європейській літературі.

Ода – це урочистий твір, написаний на честь якоїсь видатної особи. Оди в ті часи писались на честь богів, героїв, переможців у змаганнях. В українській літературі творів цього жанру дуже мало. Лише Котляревський написав «Оду до князя Куракіна», в якій підкреслював мудрість генерал-губернатора Куракіна, але там же критикував жорстокість окремих поміщиків.

Поруч од, трохи пізніше, виникли так звані послання та панегірики.

Послання – це ліричний вірш у формі звертання до якоїсь особи чи групи людей. Давніше в посланнях висловлювались дружні почуття, а з часом автори їх висловлювали найрізноманітніші думки, настрої, міркування, інтимні переживання і навіть писали з метою викриття чи плямування.

У Шевченка читаємо послання «І мертвим і живим...», у Франка – «Товаришам із тюрми», у Т. Шевченка з почуттям пошани – «До Основ'яненка» та «Марку Вовчку» та інші.

Серед ліричних жанрів зустрічаємо ще *епіграми*, *сатири*, *сонети*, *елегії*, *романси*, пояснення про які знайдемо в словнику літературознавчих термінів.

Ліро-епічні жанри

В ліро-епічних творах знаходимо розгорнутий сюжет, більше переживань головної дійової особи,

включуються також думки й почуття самого автора, його ставлення до подій, чого не зустрінемо в суто епічних творах. Ці ліро-епічні твори пишуться віршем, який надає надхненності й ліричності. Лише зрідка тут зустрічаємо поезії в прозі. До цього жанру належать також співомовки, баляди.

Байка - це невеликий сюжетний ліро-епічний твір з повчальним алегоричним змістом. У байках часто людські характери втілені в образах тварин: лисиць, вовків, зайців, мишей, левів тощо. Кожен з них має постійні характери: вовки - хижі, лисиці - хитрі, ягнятка - покірні. Більшість байок написано віршами - Боровиковський, Гулак-Артемівський, Гребінка, Глібів. Але іноді байку відносять до епічних розповідних жанрів, бо дехто писав їх, як Гр. Сковорода, прозою. До того ж і віршовані байки пишуться переважно «вільним ямбом», що наближається почасти до прози. Жанр байки відомий ще в стародавній Греції до Різдва Христового (6-те стол.). Першим байкарем вважають грецького байкаря Езопа. Тому й алегорична мова називається езопівською.

У байках висміюються недоліки людської вдачі, поведінки, зажерливості, жорстокості, користолюбства, брехливості тощо. З сучасних байкарів в Україні відомі С. Пилипенко, М. Годованець, П. Ключина, А. Косматенко та інші. У Франції в 17-му столітті був відомий байкар Ляфонтен, який запозичив теми від Езопа, російський байкар Крилов часто брав від Ляфонтена, а наші Глібів та Гребінка, іноді запозичали від Крилова, вкладаючи український зміст.

Баляда - ліро-епічний сюжетний віршований твір з описом незвичайних ситуацій, незвичайних людей, ге-

роїчних вчинків. Гострий, часом трагічний, часом фантастичний сюжет сполучається з яскраво ліричним забарвленням.

Розквіт балади припадає на добу романтизму (Вальтер Скотт, Бюргер, Шіллер, Улянд, Міцкевич, Пушкін, Лермонтов та інші). У наших клясиків відомі балади Боровиковського, О. Корсуна, А. Метлинського, а особливо Т. Шевченка: «Причинна», «Тополя», «Лілея» та інші. У 20-х рр. були спроби відродити цей жанр (В. Сюзюра «З вікна», Л. Первомайський «Індійська балада»).

Поема - це яскраво емоційний твір, писаний віршованою мовою, з широко розгорнутим сюжетом, що наближається до повісти. У поемах змальовані героїчні картини, важливі події. Дуже часто головною ліричною постаттю поеми буває сам автор. Для поеми властиві динамізм, напруженість, повне розкриття характерів. Ліро-епічні твори наближаються до романів у віршах. В українській літературі найвидатніші поеми: «Гайдамаки» Т. Шевченка, його ж «Катерина», «Сон», «Наймичка»; Лесі Українки «Роберт Брюс», «Ізольда білорука», «Віля-посестра»; Івана Франка «Мойсей», «Іван Вишенський», «Похорон» та інші.

Драма. Драматичні жанри (види)

Драма - один з головних родів художньої літератури. Якщо автор роману, повісти чи оповідання розповідає читачеві про обставини дії, про вчинки дійових осіб, щоб читач міг уявити собі ту чи іншу картину життя, то автор драматичного твору все це показує в діях, вчинках, в мові і переживаннях своїх героїв, яких ми можемо побачити на кону (на сцені). До того ж драматичні твори і призначені в основному для вистав у те-

атрах. Отже дія драматичних творів показана в діалогах діючих осіб.

Драматичні твори мають три основні жанри: драма, трагедія й комедія. Драматичні твори будуються завжди на гострих конфліктах, що створюють напруженість і динамічність у розвитку подій. Драматург Іван Кочерга писав, що твір може мати чудовий сюжет, чудову тему, але якщо в ньому немає конфлікту, боротьби, сутички сил - то це не п'еса. Тож не даром драматична творчість вважається найтяжчим родом літературної творчости. Образи, ситуації, обставини найяскравіше розкриваються, коли твір буде поставлений на сцені. Успіх цього розкриття також у великій мірі залежить від таланту актора. Тому давно вважається, що драма без сцени, як душа без тіла. Драматурги часто пишуть п'еси, знаючи наперед, хто має виконувати ту чи іншу роль. У драматичному творі велике значення має індивідуальність мови дійових осіб.

Драма як жанр походить із старої Греції. Перші драми будувались на мітології: про богів, де використовувались різні перекази з елементами казковости, про легендарних героїв минулого тощо.

Друге джерело тематики драм - це події з часів зародження християнства. В середні віки виникає церковна драма: містерії (таємниці, містика). Іншими драматичними жанрами були міраклі (чудеса святих) та мораліте (алегоричні постаті: правда, милість, віра, надія).

Третє джерело драми - це усна народня творчість: хороводи, колядування з козою, веснянки та весняні обряди.

Драма - як окремий вид драматичної творчости - це літературний твір, що змальовує складний серйозний

конфлікт, напружену боротьбу поміж дійовими особами. Драми можуть відображати найрізноманітніші сфери життя: історичні, соціально-побутові, побудовані на мітології, релігійного змісту, політичного, відбивати революційні події, з національно-культурної проблематики тощо.

Відомі драми Лесі Українки «Блакитна троянда», Т. Шевченка «Назар Стодоля», С. Черкасенка «Казка старого млина», Б. Грінченка «Ясні зорі», М. Старицького «Маруся Богуславка», І. Карпенка-Карого «Безталанна», Л. М. Старицької-Черняхівської «Гетьман Петро Дорошенко», «Іван Мазепа», М. Кропивницького «Дві сім'ї», Івана Франка «Украдене щастя». Велику кількість драм написав В. Винниченко: «Базар», «Брехня», «Між двох сил». З сучасних відомі М. Куліша «Патетична соната», І. Кочерги «Майстри часу», Миколи Ковшуна «Епілог прийде», Івана Керницького «Тайна доктора Горошка», П. Діброви «Ресторан біля парку», Л. Полтави «Актори», М. Понеділка «А ми тую червону калину», Діми «Пересажені квіти» та інші.

Трагедія – драматичний твір, в основу якого покладено дуже гострий, непримиренний життєво важливий конфлікт, в якому герой потрапляє в безвихідне становище, вступає в нерівну боротьбу й часто гине. Трагедія, як окремий вид драми, походить з стародавньої Греції, ще до нашої ери. Відомі трагедії того часу Есхіла, Софокла, Евріпіда. Вершина світової драматургії – трагедії Шекспіра («Гамлет», «Макбет», «Король Лір»). У Франції в добу клясицизму постали трагедії Расіна та Корнеля. В українській літературі виразно трагедійні твори «Оборона Буші» та «Тарас Бульба» М. Старицького, «Сава Чалий» Тобілевича.

Комедія — драматичний твір, у якому сатиричними й гумористичними засобами відображається смішні сторони життя, висміюються від'ємні риси в поведінці людей, як пияцтво, надмірне прагнення до наживи, нечесність, хабарництво, національна безхребетність, підлабузництво до сильнішого, русотяпство, національний гніт та визиск. В комедіях часто зачіпаються й недоліки державної системи, бюрократія тощо. З творів світової слави відома комедія Мольєра «Тартюф». З українських: М. Кропивницького «Пошились у дурні», І. Котляревського «Москаль-чарівник», Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці», І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», Ст. Васильченка «На перші гулі», М. Куліша «Мина Мазайло», І. Кочерги «Фея гіркового мигдалю», з еміграційних - М. Лужницького «Фрі кантрі», Анатоля Гака «Спадкочемці місіс Пилипсон», «Студенти», жарт. п'єси В. Софронова-Левицького, І. Керницького, Я. Масляка та інші.

Крім цього, існує жанр драматичної поеми. Найкращі зразки - це твори Лесі Українки, як «Касандра», «У пущі», «Адвокат Мартіян», «драма-феєрія «Лісова пісня», «Оргія», «Камінний господар» та ін. Також драматичні поеми І. Кочерги «Ярослав Мудрий» та «Свіччине весілля».

Інші жанри

Гумореска — це один з видів літератури, що може належати і до розповідного (епічного) жанру, і до ліричного, і навіть до драматичного, в залежності від того, як ця гумореска написана: чи прозою, чи віршем, чи драматизованою формою. Гумореска — це невеличкий твір, в якому розповідається про якусь смішну пригоду в

житті людини, смішну історію чи випадок. Гумореска різниться від сатири тим, що в ній сміх жартівливий, легкий, негострий. Тому в гуморесці не висміюються, як в сатирі, негативні явища чи дії людей, державної системи, а лише часткові недоліки, смішні риси навіть позитивних людей.

В українській літературі, фольклорі, як і в житті нашого народу, гумор займає значне місце. Він відображений в народній творчості, у приказках, дотепях, прислів'ях («Недавно осліп, а вже нічого не бачить», «На одно вухо глухий, а на друге зовсім не чує». «Косо-кливо, аби живо»).

Пізніше, у 17-му столітті, ми бачимо гумор в інтермедіях Вертепної Драми. Та найбільше відбився він у ті часи в творчості батька української літератури Івана Котляревського - в «Енеїді», «Москалеві-чарівникові» та часто навіть у «Наталці-Полтавці». Після Котляревського відомими гумористами були Євген Гребінка, Леонід Глібів, Степан Руданський і ближчі до нас Володимир Самійленко та Степан Васильченко, в творах якого теж розсипано чимало легкого гумору.

За радянських часів були видатніші гумористи Валер'ян Проноза (Вас. Блакитний), Юхим Гедзь, Анатоль Гак (Мартин Задека), Сергій Чмельов, і особливої слави зазнали попервах Юрій Вухналь (Ковтун) та Остап Вишня (П. Губенко), доки не були арештовані й заслані.

Поза межами України в різні періоди з гумористичними творами виступали (а дехто й досі бере участь) такі автори: Анатоль Гак, Микола Понеділок, Едвард Козак (ЕКо, Гриць Зозуля), Роман Купчинський (Чіпка), Василь Чапленко, Свирид Ломачка (Борис Олександрів), Богдан Нижанківський (Бабай), Ганна Черинь, Оле-

ксії Зозуля, Іван Керницький, Іван Підкова, Іван Манило, Іван Евентуальний, Семен Булавка та інші.

В Австралії на сторінках преси та на вечорах гумору виявили себе: Зоя Когут, Ярослав Масляк, Грицько Волокита, Опанас Бритва, Остап Зірчастий, Леся Богуславець, Неван Грушецький та інші.

Епітафія - це намогильний напис, часто у віршованій формі. Але в літературі дуже поширилась епітафія з нотами гумору й іронії про живих знаних людей, які мають якісь слабкі сторони, недоліки.

З а з д р і с н и к о в і

А цей ночами все сичить і свище,
Хоч вже перетворивсь на порошок:
- Чого могила у сусіда вища
І домовина довша на вершок.

(Василь Симоненко)

П і д о з р і л о м у

Він хмуρο тут лежить
І знай підозріває,
Що тут усі живі,
А мертвих тут немає...

(Василь Симоненко)

Дружній шарж - це переважно віршований твір, де легко висміюється якась риса людської вдачі, поведінки, а часом і підкреслюється позитивна сторона діяльності відомої людини, частіше це торкається літераторів.

Один гуморист висміював тих поетів, що писали тільки про барвінки, чебреці, дзвоники, кульбабу та інші квітки. Він писав:

Чи чули - книжечку свіженьку
Зі смаком схрумала теличка !?
Сказило, скажете, рябеньку ?
Ні, в збірці пахнула травичка.

(О. Підсуха)

або того ж автора: *Римований географ*

Пише вірші і поеми
На які завгодно теми:
На карельські, на грузинські,
На китайські, абіссінські...
Облітав у віршах світ,
Тільки все те - пустоцвіт.

або: *На знайомого поета*

Твій брат - бухгалтер, ти - поет,
Але різниць шукать не варто:
Він в бухгалтерії поет,
А ти в поезії бухгалтер...

(С. Крижанівський)

ЛІТЕРАТУРНІ СТИЛІ ТА НАПРЯМКИ

Літературознавчий термін «стиль» має два основні значення. Одно – як індивідуальне обличчя певного письменника, його особливості, прийоми, своєрідність, а друге – як літературний напрямок, властивий для певної доби чи століття. Самий термін стиль походить від грецького слова *стилос*, що означало паличку, якою в античні часи писали на дощечках, вкритих тонким шаром воску. Пізніше почали називати стилем саме письмо, почерк, а потім це поширилося й на спосіб висловлювання.

У вузькому значенні термін *стиль* використовувався в літературі 17 – 18 ст., коли розрізнялися *три стилі* – *високий, середній та низький*. Цей принцип іде ще з античної літератури.

Для *високого стилю* характерним було використання слов'янізмів, піднесений урочистий тон мови. Ним писані оди, трагедії, гімни, панегірики та подібні твори.

У *середньому стилі* тоді можлива була й народня лексика, тон викладу був поважний, але без урочистости. Цим стилем користувалися при написанні драми, елегії, повісти тощо.

Низький стиль цілком базувався на народній мові. Ним писалися комедії, інтермедії, сатири.

Але в наші часи слово *стиль* вживається на означення своєрідности, індивідуальної мови кожного письменника. Тому часто чуємо: *стиль Тараса Шевченка, стиль Івана Франка, Панаса Мирного, Олександра Олеся*.

Отже стиль в даному випадку – це сукупність ідейно-художніх особливостей творчости письменника, що

повторюється в його творах. Це основні ідеї, що характеризують його світогляд, зміст його творів, підбір сюжетів і характерів, властивих для його творів, особливості його мови. У творчості поетів до стилю належить і своєрідність віршової мови. Тож стиль письменника - це його творче обличчя. Наприклад, для творчості Лесі Українки характерна бойова революційна спрямованість, поетеса часто бере теми зі світової історії, тон викладу, як правило, урочистий. Письменниця переважно користувалась драматичними та ліричними жанрами. Її ритміка віршів, її лексика, образи відрізняються від ритміки і мистецьких засобів Шевченка, Олександра Олеся та інших.

Стиль кожного письменника складається поступово і в різні періоди його творчості буває неоднаковий. Із змінами світогляду міняється і його ставлення до життя, його «спосіб бачення світу». Але стилем іноді називають і спільні мистецькі особливості в творчості не одного, а кількох письменників, яких об'єднує також спільне розуміння світу, світосприймання, погляди. Таку спільність стилю для письменників певної доби чи періоду називають *літературним напрямком*, про що буде мова далі.

Відродження або Ренесанс - *культурний рух*, що почався в 14 віці й у 15 - 16 в. охопив майже всю тодішню Європу. Він відзначався своєрідним стилем у мистецтві й літературі. Цей стиль, започаткований в Італії під гаслом наслідування античного мистецтва, потім поширився на всю Європу й мав величезний вплив на дальший розвиток європейського мистецтва. Діячів цього руху називали гуманістами, бо вони зацікавились життям простих людей, відображали їхнє життя, боронили

їхні права. Недаром ця доба породила таких велетнів літератури, мистецтва, науки, як Петрарка, Бокаччо, Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело в Італії, Дюрер у Німеччині, а в інших країнах Європи Шекспір, Коперник тощо. В епоху Відродження мовами літератури стають національні мови.

Відхід од релігійного догматизму породив *Реформацію*, яка мала, як і сам стиль Ренесанс, певний вплив на Україну. Особливо цей стиль позначився на архітектурі, на церковному будівництві, будові ратуш, каплиць, іконостасів. В Україну тоді приїздило багато італійських та інших майстрів, архітекторів, які навіть міняли прізвища на українські й будували з прикрасами в стилі ренесансу, але з українським забарвленням. Доба *Реформації* відбилась і на поглядах та діях таких діячів, як автор першої граматики Метелій Смотрицький, полеміст Іван Вишенський, і на змісті підручників Київської академії в 16 - 17 стол. Ще пишніше розцвіло мистецтво з приходом стилю Барокко.

Барокко (італ. слово, що означає вибагливий, химерний) - це напрямок, що зародився в Італії в добу пізнього Ренесансу. В літературі його властивості такі: висока оригінальність, перенасиченість стилістичними прикрасами(метафорами, гіперболами, антитезами). Мета таких творів зворушити людину, викликати сильні емоції, почуття. Для барокко властиві також рухливість, вигадливість, пишнота, мальовничість. Цей стиль чи напрямок особливо яскраво відбився в архітектурі. В Україні відоме в архітектурі *козацьке барокко* (17 - 18 стол.). Зразки цього стилю бачимо в будовах у Києві, Львові, Переяславі. Наприклад, Духовна академія в Києві (Й. Шедель - 1732-40), Києво-Печерська лавра, Ков-

нірський корпус (С. Ковнір - 1722-73), церква св. Юра у Львові (М. Метерин - 1745-70), ратуша в Бучачі, церква в Почаєві (1771-91), храми часів Івана Мазепи в Києві та інші. Тоді ж бароккізовано церкву Успіння в Лаврі (у 1941-му р. знищили більшовики), св. Софію та інші храми княжої доби.

В Українській літературі барокко відбилося частково в релігійній тематиці давніших творів та в буйному розвитку початкового періоду літератури. Його представники: Мелетій Смотрицький (автор першої граматики), Іван Вишенський, Григорій Сковорода, автор драм митрополит Данило Туптало, канонізований як св. Димитрій Ростовський.

Клясицизм (від лат. слова *classicus* - зразковий, найкращий) - напрямок, що виник як реакція на барокко. Найбільше виявив себе в французькій літературі, де його представниками були драматурги Корнель, Расін, Мольєр і Буало (теоретик). Їхнє гасло було: розум, природа, істина. Своє завдання письменники-клясицисти бачили у вихованні людини-громадянина, першим обов'язком якого є відданість державі, нації. В клясицистичних творах підносилась і оспівувалась велич абсолютної монархії. Творці клясицизму брали сюжети з античної мітології та історії. В протигагу барокко, клясицисти радили не прикрашати творів зайвими візерунками, а творити образ вільний від випадкових елементів, властивих якомусь часові чи місцю. За їхнім принципом триєдинства, драматичний твір мусить бути написаний про якусь одну головну подію в житті одного героя, дія має відбуватися в один час і в одному місці. Дійові особи мусять бути змальовані ясно й просто. Їхні твори завжди відображали життя вищих кляс. У 18-му

стол. клясицизм у Франції починає занепадати, але має вплив у Росії та в Україні.

В Україні представниками клясицизму в літературі 19-го стол. були частково Іван Котляревський, П. Гулак-Артемівський. До певної міри відродженням клясицизму був неоклясицизм. Уже за радянських часів існувала в Україні група так званих неоклясиків - це Микола Зеров, Максим Рильський, Мих. Драй-Хмара, Павло Филипович та О. Бурггардт, які, орієнтуючись на античних та західноєвропейських клясиків, використовуючи їхні досягнення, піднесли українську поезію, літературу до європейського рівня. Мих. Драй-Хмара, П. Филипович та М. Зеров були знищені під час масових арештів за часів Сталіна в 1934-7 роках.

Сантименталізм(походить з Англії, означає - чутливий). Свою назву новий напрямок одержав від твору одного з перших англійських сантименталістів Л. Стерна, який написав «Сантиментальну подорож». Сантименталісти, в протигагу клясицистам, проголошували культ природи, людських почуттів, змальовували звичаї і побут простих людей, а їх моральні якості підносили, як зразок досконалої людини. Для них були характерними такі жанри, як подорожі, епістолярні романи, слізливі комедії. Такі твори часто викликали в читача сльози, співчуття до дійових осіб, що гинуть або страждають. Психологічне вмотивування вчинків і поведінки персонажів у сантиментальних творах відіграє головне значення. У цих творах дійові особи духовно багаті, внутрішньо шляхетні, чутливі й добрі серцем. Вони часто протиставлені аристократам, зображеним розбещеними, жорстокими, хоч часом і не без позитивних рис. В той же час сантименталісти відкинули улюблені клясици-

тами жанри, як оди, трагедії, героїчні поеми, а разом з ними і принцип триєдинства, що сковував творчі можливості письменників.

У Франції представником сентименталізму був Жан-Жак Руссо, в Англії Стерн та С. Річардсон, у Росії - Карамзін, а в Україні сентименталізм використав Іван Котляревський в «Наталці Полтавці», а найбільше він помітний в Г. Квітки-Основ'яненка в повістях «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Щира любов» та в низці українських мелодрам. Щоб розчулити читача чи глядача, Квітка-Основ'яненко змальовує селян благородними, щирими, добрими. Його героїні Маруся, Галочка, Оксана та інші змальовані чутливими, мрійливими, добрими. Автор широко використовує багатство народньої поезики, пестливі форми слів для підсилення більшої чутливості.

Коли візьмемо для прикладу повість «Маруся», то побачимо типові риси сентиментального твору. Головні діючі особи Василь та Маруся наділені великою чутливістю, вони ідеальні в поведінці, в своїй щирості одно до одного, їхня мова пересипана пестливими словами, як «Братіку мій милесенький, мій соколику, мій лебедіку, моя кришечко, моя Марусенько, мое серденько...» та багато інших.

Романтизм (від французького - *romantisme*) - як літературний напрямок виник на межі 18-го і 19-го стол. майже одночасно в Англії, Німеччині, Франції та інших країнах. Він з'явився слідом за сентименталізмом і також як заперечення класицизму. Романтики також відкидали класицистичні канони і, заперечуючи тодішню дійсність, прагнули до справедливого суспільного ладу, звертали увагу на почуття діючих осіб, чим наближа-

лись до сентименталістів. Але, з другого боку, романтики, в протигагу сентименталістам, не змальовували життя простої людини, її будні, а в центрі їхніх творів завжди стояли незвичайні обставини, сильні і своєрідні характери. Вони прагнули розкрити внутрішній світ людини, вживаючи більше фантастики й емоцій, використовуючи одночасно й народню творчість як джерело літератури. Герой романтичного напрямку – людина сильної волі, великої пристрасти, багатого духовного життя, але іноді це самотній бунтар проти дійсности, тому й романтичні твори будуються на конфлікті між людиною і суспільством.

Романтичні пейзажі також мають свою особливість, вони мусять бути екзотичні й незвичайні: події відбуваються під час бурі, ночі, грози, повені – серед високих гір, густих лісів, глибоких ущелин, широких степів, серед табору розбійників, на безлюдному острові. А тому й мова романтичних творів дуже емоційна, піднесена, часто патетична, багата на тропи й стилістичні фігури з використанням поетичної народньої мови та фолкльору.

Найвидатнішими представниками романтизму в Німеччині були Шіллер, Уланд, Гоффманн, Шаміссо, Новаліс, Гайне; в Англії – Вордсворт, Вальт. Скотт, Шеллі, Джордж Байрон; у Франції – Шатобріян, Віктор Гюго; в Австрії – Ленау; в Еспанії – Еспронада; у Польщі – Красінський, Адам Міцкевич, Ю. Словацький; в Росії – В. Жуковський, Рилеев, Одоевський і частково Пушкін та Лермонтов.

Український романтизм репрезентували Боровиковський («Маруся»); П. Гулак-Артемівський («Рибалка», «Твардовський»); Метлинський, Корсун, Тарас Шевченко («Гайдамаки», «Гамалія», «Причинна», «Тополя» та

інші); Панько Куліш («Чорна рада», «Михайло Чарнушенко»); Михайло Старицький (істор. романи «Кармелюк», «Перед бурею», «Буря», «Оборона Буші»); Іван Франко «Захар Беркут»; «Руська Трійця» на чолі з Шашкевичем та інші.

В українській літературі романтизм розвинувся в першій половині 19-го століття і підніс питання боротьби за право на існування української культури, літератури й мови. Наші романтики багато писали на історичні теми, про героїчне минуле українського народу, про козаччину, війни проти гнобителів, чим підносили в серцях читачів гордість за свою націю, будили думки про визволення з-під московського та польського гніту. Тому треба вважати, що романтизм взагалі, а український зокрема, відіграв позитивну роль в українській літературі й національному житті, як будитель національних почувань і почуттів боротьби за свою самостійність.

Жанри романтиків — це історичні повісті, романи, баляди, романсові пісні, історичні поеми. Своїми творами романтики вивели українську літературу на шлях міжслов'янських культурних зв'язків.

Реалізм (походить від латинського слова *realis* — речовий) — це філософський напрямок, що визнає існування об'єктивної реальності, незалежної від людської свідомості. Це напрямок у літературі і взагалі в мистецтві, що має на меті правдиве зображення дійсності, показуючи найхарактерніші її прояви. Мета цього напрямку в літературі показати життя, характери людей, дійсність в типових обставинах. Цей напрямок розвинувся в 19-му столітті, але його початки виникли ще в 15 – 18 стол. в наслідок визвольної боротьби проти феодалізму та подальших систем тяжкого гноблення й визиску.

Головні представники цього напрямку були у Франції – Бальзак, Стендаль, Фльобер, Мопассан, Еміль Золя. В Англії – Діккенс, в Америці – Джек Лондон, Теодор Драйзер, в Росії – Лев Толстой, Тургенев, Салтиков-Щедрін, Чехов.

В Україні розвинувся т. зв. етнографічно-побутовий реалізм, представники якого звертали головну увагу на деталі побуту (одяг, їжу, житло, народні ритуали). Найвизначніші представники: Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Карпенко-Карий...

На зміну йому прийшов, почасти у сполучі з іншими стилями, реалізм критичний: Ів. Франко, В. Винниченко (реалізм його часом схилявся до натуралізму), Валер'ян Підмогильний (який увібрав і певні риси імпресіонізму).

Натуралізм (з лат. *natura* – природа та фран. – *naturalisme*) – виник у другій половині 19-го століття. Це напрямок в літературі, що намагається копіювати дійсність. Вперше розробив цей напрямок французький письменник Еміль Золя, що частково користувався ним, хоч він був в основному реалістом. Натуралізм протилежний до романтизму, характерний своїм фотографічним зображенням життя, подій, особливо деталей та біологічних моментів. В українській літературі моменти натуралізму знаходимо у творах В. Винниченка («Чесність з собою»).

Символізм – напрямок в літературі та мистецтві 19-20 стол., характерними ознаками якого є заміна думок чи понять відповідними знаками, символами, що мають прихований сенс. Наприклад, Є. Плужник, замість слова «осінь», пише у вірші «задумлива селянка». Симво-

лісти слово «смерть» замінюють словом «ніч», «молодість» – «ранком», «старість» – «осінню». Поетичне «кredo» символізму висловив Максим Рильський у рядках поезії:

Під осінніми зорями

Не показать, а заховать я хочу
В моїх словах душі моєї цвіт,
Моїх бажань чутливість півжіночу
І ріжних душ надзоряний привіт.
Не сявом, а димом фіялковим
У присмерковій музиці зідхань
Я пропливу незрозумілим словом
За дальню грань.

Символізм виник у Франції в 70-х роках 19 стол. Його представники Рембо, Верлен, Маярме. У 20-му стол. символізм поширився і в Україні. Його представниками були Дм. Загул, О. Слісаренко, Т. Осьмачка, ранній П. Тичина, В. Кобилянський. Шлях до символізму торували Едгар По, Бодлер і Тютчев.

Футуризм (від лат. *futurum* – майбутнє) – напрямок у мистецтві й літературі, що постав в Італії в 1909 році. Основоположник – поет Марінетті. Цей напрямок заперечує правила логіки, гармонії, синтакси. Футуристи заперечували досягнення класичної літератури. В Росії футуризм репрезентував В. Маяковський, а в Україні його лідером був Михайло Семенко. Крім нього, належали Гео. Шкурупій, що називав себе королем футуропрерій, та інші.

Імпресіонізм (від франц. *impression* – враження) – напрямок у мистецтві й літературі, 19-20 стол. Імпресіоністи-мистці збагатили малярство сміливим шуканням в

кольориті картин, в передачі найтонших відтінків суб'єктивних почуттів, переживань. Серед них відомі в Україні О. Мурашко, М. Бурачек, І. Труш.

Імпресіонізм в українській літературі дав багаті жнива: проза М. Коцюбинського, Василь Стефаник, його наслідувач Гр. Косинка, Остап Турянський. В поезії О. Олесь, Є. Плужник, ранній П. Тичина...

Як художники, так і літератори прагнули відбити в своїх творах найтонші нюанси настроїв, вражень, яскравих деталей.

Експресіонізм – напрямок в музиці, малярстві, архітектурі й літературі, що відображає особисті переживання під впливом настрою, але уникає деталей у зображенні життєвих явищ. Виник цей напрямок у 20-му стол. в Австрії та Німеччині, поширившись на інші країни Європи. В Україні він мав вплив на вистави Л. Курбаса, а в літературі відбився на творчості М. Хвильового, Миколи Куліша, Юрія Яновського, серед сучасних письменників на еміграції – у прозових творах Ігоря Качуровського.

БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Звертаємо увагу на надзвичайне багатство української мови. Величезна кількість приростків наростків, синонімів, пестливих форм дають можливість висловити найтонші відтінки, думки й почуття. Візьмімо хоч би слова з наростками, що показують частину ознаки: *мерзлякуватий, солонуватий, дикуватий, боязкуватий*. Або різноманітність синонімічного характеру: *довгий, довгенький, довгастий, довгісінький, довгесенький, довгуватий, довжелезний, довжезний, довженний*. Здається, жодна мова не має такого багатства слів з різними відтінками. Для порівняння з англійською мовою, можна дати учням чи студентам також слово «Дівчина» разом з багатьма різновидами цього слова: *дівча, дівка, дівчинка, дівчисько, діваха, дівонька, дівуля, дівчище, дівчинонька, дівчатко, дівциця*, тоді як в англійській мові знайдете 3-4 синоніми до цього слова.

Для збагачення мовного запасу варто часом давати образне речення з тим, щоб учні чи студенти знайшли метафору, епітети, порівняння, архаїзми, неологізми тощо. Ось кілька речень для такої аналізи. Визирав щербатий місяць з-за могили і на шатро, мов злодій, поглядав. Чорний кіт солодко спав на припічку: йому було байдуже, що холодна зима дивиться крізь вікна білим морозом. Рояль, мов чорний казковий звір, скалив до світла білі, здорові зуби. Море дере свою синю одержу об гострі скелі на білі клапті й закидає ними весь берег. Низько у небі стримить, як золотий серп пізній місяць - блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через нього спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. І відразу загреміли самопали, свиснули

зрадливі стріли, блиснули під золотим сонцем харалужні ратища.

В кожному реченні можна знайти мистецькі засоби. Ось у першому реченні: *Визирав і поглядав місяць* - метафора. *Щербатий* - епітет. *Мов злодій* - порівняння. Учні чи студенти середніх та вищих шкіл мусять уміти аналізувати мову художніх творів, їхні мистецькі засоби, композицію тощо.

Дуже корисно також дати якийсь слово, щоб слухачі створили з його літер нові слова. Наприклад з слова «Барвінок» можна створити 23 нових слів: *вінок, кір, кров, брова, вар, раб, кора, рак, бар, краб, рік, бір, нора, нірка, віра, ріка, кобра, брак, бік, вік, Іра, карб, ранок*. Або з слова «Австралія» можна створити 26 нових слів: *астра, яр, вар, віра, Віра, вістря, страва, Ава, ватра, трава, Рая, ятір, тіяра, варта, ліра, тара, ряст, вія, стріла, ява, Ява, рата, Ата, Яра*.

Корисно також давати учням та студентам мовні вправи на складання речень з словами близькими звучанням, будовою, але з різним значенням, як *земельний, земляний, земний; відповідний і відповідальний; водяний, водний, водянистий*.

МОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ

Завдання кожної культурної людини боротися за чистоту нашої мови, за ясність у реченнях, відкидаючи непотрібні впливи, діалектизми, варваризми, так звані слова-паразити, що засмічують нашу мову. Разом з тим наші студенти мусять знати запозичення, які прийшли до нашої мови протягом всієї історії нашого народу. Ставши складовою частиною нашої мови, вони стали корисно служити нам. Розглянемо, які це запозичення і з яких мов вони прийшли.

Грецькі (церк.-рел. лексика): євангелія, янгол (і ангел), літургія, амвон, біблія, ікона.

Грецькі (без церковних): філософія, стратегія, історія, ода, театр, гегемонія, гіпноз, терапія, гідротехніка. Імена: Петро (камінь), Софія (мудрість), Степан (вінок).

Старослов'янські (староболг. слова): вражий, юнак, область, учитель, предтеча, пророк і т. д.

Тюрсько-татарські: чабан, отара, товар, кабан, башлик, казан, бугай, лоша, гарба, очкур, гарбуз, кавун, тютун, чумака, козак.

Арабські: атлас, альманах, бальзам, альгебра.

Латинські: Віктор (переможець), Наталка (рідна), аркуш, календар, імперія, студент, депутат, революція, республіка.

Німецькі: лимар(шорник), вухналь, крейда, цукор, дах, пляшка, цегла, бляха, фарба, штат.

Польські: міць, хлопець, стьожка, скарга, брама, тлумачити, бруд, місто.

Іранські: булат, караван.

Англійські: мітинг, футбол, пудинг, віскі, трактор, бюджет, спорт, комп'ютер.

Французькі: парламент, мерсі, пенсне, кашне, краватка, сальон, палітра, п'еса, бюро.

Російські: завод, дача, указ, різночинець, самовар.

Голландські: катер, каюта.

Італійські: капеля, банк, фонтан.

Еспанські: армада, какао, сигара.

Гебрейські: субота й шабаш (те саме значення), маца, амінь, каширний, Іван, Ганна, Давид, Данило, Ілля.

Японські: гаракірі, самурай, джіу-джітсу та інші.

Запозичаючи чужі слова, так звані інтернаціоналізми, треба стійко відмітати такі нелітературні форми та слова, як: воздух, даже, оп'ять, шихта, шуш, бавор, ретурка, фест, зіхер, отримується, шифа, машт (щогла), та багато інших.

ЗНАЧЕННЯ НАШОЇ МОВИ ДЛЯ НАС І СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ

Не можна обминути важливої теми про ставлення до своєї рідної мови, її значення для нас та плекання її. Українські клясики, а також сучасні наші письменники та мовознавці лишили для подальших поколінь свої думки про нашу мову, про любов до неї, про її багатства і красу.

Клясик української літератури, Панас Мирний, писав про рідну мову: *«Найбільше й найдорожче добро кожного народу - це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування»*.

Відомий український і російський вчений І. І. Срезневський, що помер 1880 р., ще тоді так сказав про українську мову: *«Сила людей переконана, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи вважатиме божемській щодо рясности слів та висловів, польській - щодо барвистости, сербській - щодо приємности, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича»*.

Видатний письменник і мовознавець Борис Антоненко-Давидович у своїй праці «Як ми говоримо» наводить багато захоплених відгуків про нашу мову з боку чужинців. Так француз П'єр Шевальє, що побув в Україні і видав у 1663-му році книжку «Історія війни козаків проти Польщі», так характеризує українську мову: *«Во-*

на дуже ніжна й сповнена пестливих висловів та надзвичайно тонких зворотів».

А німецький поет Фрідріх Боденштедт у середині 19-го стол. так захопивсь українськими народними піснями та історичними думами, що вивчив українську мову й переклав німецькою багато цих пісень і дум, видавши згодом антологію «Поетична Україна», у передмові до якої він з захопленням писав про пісню й мову українського народу, вважаючи їх за досягнення народів усього світу.

Сам Антоненко-Давидович підкреслює: «Мова - тонкий інструмент. В одних устах вона звучить з такою силою, що, кажучи словами Івана Франка, «мов трубою, мільйони зве з собою», в інших - тільки порошить людям слух, як те лушпиння, позбавлене животворного зерна»... «Правильно й чисто говорити, своєю мовою, - пише він далі, - може кожний, аби тільки було бажання. Це аж ніяк не є прерогативою вчених лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас повинні бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично».

Тож такі вислови наших видатних авторитетів, а також захоплені відгуки чужоземних письменників та мовознавців ще раз нагадують нам, що ми мусимо прикласти всі зусилля, щоб берегти нашу мову не тільки на рідній землі, а й тут, на далекій чужині, в умовах чужомовного оточення. У ставленні до нашої мови не може бути байдужности серед нас. Один письменник сказав: «Л ю д и н а , б а й д у ж а д о р і д н о ї м о в и - д и к у н . Вона шкідлива своїм еством уже тому, що байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю

до минулого, теперішнього й майбутнього народу». А ми додамо, що треба не тільки любити, шанувати й володіти своєю мовою, а впливати на оточення, щоб кожна українська родина посишала своїх дітей до рідної школи, щоб українські діти у власній хаті та поза нею з українськими дітьми чи взагалі українцями послуговалися своєю мовою і гордилися нею, бо вона своєю красою, багатством і можливостями та кількістю слів перевищує багато інших досить великих і розвинених мов. Пам'ятаймо завжди, що рідна мова - це найбільший скарб кожного народу.

С Л О В Н И К ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

АЛІТЕРАЦІЯ - повторення однакових або близьких приголосних у рядках віршів чи прози для підкреслення дії у творі чи відповідного звучання. Таку насиченість твору певними звуками ще називають словесною інструментовкою або римовими ходами. Наприклад:

Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу ? Хто се ?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси ? (Т. Шевченко)

або Неначе ляля в льолі білій (Т. Шевченко)

або Гармидер, галас, гам у гаї (Т. Шевченко)

або Роби, рубай, розрубуй зруб...

АЛЬМАНАХ - неперіодичний збірник літературно-мистецьких матеріалів різного змісту. Такі альманахи видають з якоїсь нагоди або раз на рік-два чи й більше.

АКРОСТИХ - короткий вірш, часто лише на 4-5 рядків, в якому початкові літери, коли їх читати згори вниз, творять якесь слово, ім'я.

Хто вона ?

Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне,
Сніжок води злякається,
Тихенько тануть стане, -
І здалеку бистресенько
Вона до нас прибуде,
Кому-кому любесенько,
А дітям більше буде. (Л. Глібів)

або
У мене є одне кохання,
Котре не зраджу я вовік,
Росло воно не день, не рік,
А і зо мною виростало,
І квіткою рясною стало.
Не одцвіте моє кохання,
А буде в серці до сконання.

(В. Самійленко)

або
Навколо ніч і вулиця порожня,
І ти стоїш, забутий усіма...
На серце тисне тобі думка кожна,
А обрій вкрила розпачу пільма. (Д. Чуб)

АМФІБРАХІЙ - трискладова стопа з наголосом на середньому складі. Приклади в розділі «Версифікація».

АНАПЕСТ - трискладова стопа у віршовому рядку з наголосом на третьому складі. Приклади дивись у розділі «Версифікація».

АНАФОРА - повторення того самого слова або кількох слів на початку кількох рядків у відші:

*Було колись в Україні
Ревіли гармати,
Було колись - запорожці
Вміли панувати... (Т. Шевченко)*

АНТРАКТ - перерва між діями під час вистави драматичного твору.

АПОКРИФ - стародавні легенди про життя святих чи на інші біблійні теми, в яких є певні відхилення від релігійних чи біблійних канонічних (усталених) текстів. Апокрифи прийшли до нас як переклади з інших мов.

АРХАЇЗМИ - стародавні застарілі слова чи звороти, які не вживаються в сучасній живій мові народу. Але в літературних творах, зокрема в історичних, вони надають творам певного кольориту, духу тієї чи іншої доби або врочистости. Архаїзми можуть бути використані і з сатиричною метою.

АСОНАНС - повторення однакових або близьких голосних звуків у віршових чи прозових рядках, що надає творам відповідного звукового враження, часом звуконаслідування. Напр.:

Мені снились білії лелії,
Що хитались в місячному світлі
(Л. Українка)

або: Сунуться, сунуться хмари - думи сумні...

або: Які вогні
В височині !
Свій зір туди зведи.
Вони зрідні
Поглянь туди, туди ! (Дм. Загул)
Тобі й мені...

Асонансом називають також неповну риму, коли римується не весь наголошений склад, а лише голосна:

В двері стукала, селом вешталась:
- Люди добрії, дайте решето !
Ой, просію ж я біле борошно,
бо в полях іще дуже порожньо... (Ліна Костенко)

БАЙКА - невеличкий розповідний твір дидактичного(повчального) змісту, де в алегоричній формі гумористичного або сатиричного характеру висміюються людські недоліки. У байках часто людські характери втілені в постаті тварин чи звірів. Байка як літературний твір виникла ще в старій Греції. Її основопо-

ложником вважають Езопа(6-те стол. до Різдва Хр.), у Франції в 17 стол. був відомий байкар Ляфонтен, у Росії - І. Крилов (19 стол.), в Україні - Гр. Сковорода (18 стол.), Боровиковський, Гулак-Артемівський. Пізніше - Євген Гребінка, Леонід Глібів, С. Пилипенко. В сучасній Україні відомі байкари М. Годованець, П. Ключина, Косматенко.

Байки написані звичайно вільним віршем, з різними стопами, різною довжиною рядків для зручності передачі розмов, що є характерним для байки. У байці в алегоричній формі чи образі тварин, рослин і речей відтворюється людське життя, зокрема людські вади.

БАЛЯДА - один з видів ліро-епічної поезії. Це невеликий віршований сюжетний твір, легендарного історичного змісту, фолкльорного походження. Великого поширення баляда набула з розвитком романтизму (Вальтер Скотт, Гете, Шіллер, Бюргер, Міцкевич, Жуковський). Т. Шевченко написав 7 баляд: «Причинна», «Тополя», «Лілея» та інші.

БЕЛЕТРИСТИКА - спільна назва для художніх прозових (розповідних) творів, як роман, повість, оповідання, новеля, нарис тощо. Українська назва: красне письменство або художня література.

БОЯН - легендарний поет, співець княжої України (11-12 стол.). Він згадується у відомому творі «Слово о полку Ігоревім», де розповідається про похід князя Ігоря проти половців (1185 р.):

Не з казок, не з домислів Бояна
Нашу пісню ми поведемо,
Ми бувальщину співати станем,
Ми билицю всім розповімо.

БУРЛЕСК (від італ. слова *бурля* - жарт) - це жанр гумо-

ристичної поезії, у якій комізм досягається вульгарно, грубо зниженою мовою або, навпаки, тим, що про звичайні буденні речі говорить високим стилем, піднесено. Бурлеск досягається шляхом трагедії, тобто перелицювання, перевдягнення. Зразком такого бурлескного твору можна назвати «Енеїду» Котляревського. У ній античні боги й герої діють в умовах і обставинах українського життя кінця 18 стол.. вони перевдягнені в український одяг, потрапляють в смішні ситуації, сваряться тощо.

Вперше «Енеїду» написав римський поет Вергілій (перше стол. до Р. Хр.). У цій поемі Вергілій прославляв першого римського імператора Августа Октавіана. Тоді поема була в пошані в аристократичних колах. Але пізніше, з доби Відродження, різні автори почали писати на її сюжет бурлескні твори. Почин зробив італійський поет Лаллі (в 1633), потім француз Скаррон (1648), німець Блюмауер (1784), рос. поети Осіпов та Котельницький. Та чи не найщасливішу долю має «Енеїда» Котляревського, яка була, як зазначають історики літератури, «настольною книгою» навіть в багатих родинах в Росії, тоді як «Енеїда» Осіпова при читанні «наганяла сон». До того ж «Енеїда» Котляревського настільки була своєрідною й оригінальною, що вона була перекладена й видана російською мовою в 1955 р. в Москві. А в Білорусі ходив по руках ще до революції білоруський переспів «Енеїди» Котляревського.

ВАРВАРИЗМ (від грецьк. *барбарізмос* - чужоземець) - дослівно - це жорстока або дикунська поведінка. Слово чи зворот, запозичений з іншої мови. Письменники часто живають варваризмів для характеристики персонажів. Напр. «*Nie rozwalam ! Nie rozwalam ! Шляхта репетує*». (Т. Шевченко).

ВЕРЛІБР (вільний вірш) - система віршових рядків, в яких може бути довільна скількість наголошених і

ненаголошених складів, частіше без рими, але весь вірш має свій власний ритм. Верлібр вперше почав уживати Й. В. Гете. Серед українських авторів цим віршем писала зрідка Леся Українка «У путь», Іван Франко «Мамо, природо», П. Тичина «Осінь така мила, осінь славна. Осінь матусі їсти несе»...

ВЕРСИФІКАЦІЯ - теорія віршування, охоплює такі поняття, як розмір, стопа, рима, строфа тощо. Це система правил, за якими будується різні форми поезій.

ВЕРТЕП (старослов'янське слово, що означало колись - печера) - пересувний ляльковий театр, дуже популярний в Україні в 18-19 стол. Виконавцями вертепних драм спершу були школярі, дяки, а пізніше мандрівні групи артистів. Вертепні драми ставили на ярмарках, міських та сільських майданах, а часом і в хатах. Приміщення цього театру виглядало, як двоповерхова скринька з прорізами в підлозі. Дію творили дерев'яні ляльки, а за них говорив чи співав, стоячи за скринькою, вертепник. На верхньому поверсі ставились інсценівки біблійних оповідань про народження в печері Ісуса Христа та про жорстокого Ірода. За них говорив вертепник, міняючи голос.

Після закінчення різдвяної драми на нижньому поверсі скриньки ставилися імпровізовані побутові жартівливі сценки, де позитивними персонажами виступали запорожець, москаль, селянин і висміювались гоноровиті пани та інші недоліки тодішнього життя. Першу вертепну драму поставлено 1619 р. в Кам'янці Струмиловій біля Львова. Той вертеп нагадує нам теперішні лялькові театри.

ВЕСНЯНКИ - один з видів фолкльору. Наші обрядові пісні, що виконувались на знак пробудження природи. Веснянки - це хоріві пісні, з іграми й танцями, в

яких слово, рух і мелодія органічно поєднані між собою. Вони мають ще й такі назви в різних областях України, як гаївки, гагілки, ягівки тощо. Письменники й митці часто використовували мотиви і мелодії веснянок.

ВНУТРІШНЯ РИМА - звукове повторення, рима буває не лише на кінці рядків вірша, а і в середині рядка: Над водою гне з вербою червону калину... (Т. Шевченко).

ВУЛЬГАРИЗМ - грубі слова, що загалом не вживаються в літературній мові. Зрідка письменники вживають їх у мові своїх дійових осіб, щоб підкреслити їхню некультурність і грубість чи нетактовність. Але вульгаризми нетерпимі в мові автора.

ГІПЕРБОЛЯ (від грецьк. *гiперболе* - перебільшення) - це поетичний засіб, троп, що полягає в перебільшенні значення дії, предмета, сили зображуваного. Це письменники вживають для підсилення враження. «І потече сторіками кров у сине море» (Т. Шевченко). «Пливе щука з Кременчука, куди гляне - трава в'яне» (Нар. творчість).

ГРОТЕСК - засіб у літературі й малярстві, що базується на перебільшенні і сполученні контрастів реального й фантастичного, трагічного й комічного.

ДАКТИЛЬ - трискладова стопа з наголосом на першому складі: «Спи, мій малесенький, спи, мій синок». Ширше дивись у розділі «Віршування».

ДЕКАДЕНТСТВО (від франц. *декадент* - занепадник) - занепадництво, духовий розклад, крайній індивідуалізм у мистецтві й літературі наприкінці 19 стол. Для нього властиві такі прикмети, як індивідуалізм,

містицизм, вишуканість форми, оспівування смерти, розкладу тощо.

ДИСОНАНС - (немилозвучність). У музиці дисонанс - це поєднання тонів, що не творять гармонії. В житті цей вираз вживають, коли немає єдності думок, згоди між окремими людьми чи групами.

ДИТИРАМБ (від грецьк. *дітирамбос* - пісня) - один з видів урочистої лірики в старогрецькій поезії. Там дитирамби писались на славу бога вина й веселости Діоніса або Бакха і виконувались хором під музику і танець. У наш час дитирамбами називають перебільшене вихваляння.

ДІЯЛОГ - розмова двох або кількох осіб в художньому творі. У драматичних творах діалог дійових осіб - один з головніших засобів для створення образу, характеру.

ДРАМА (від грецьк. *драма* - дія) - один із основних родів художньої літератури. Дивись основні роди літератури: епос, лірика і драма.

ДРАМАТУРГ - автор драматичних творів.

ДРАМАТУРГІЯ - сукупність драматичних творів (п'єс) того чи іншого письменника-драматурга. Драматургією називають драматичні твори якогось народу чи якоїсь доби.

ДУМИ - один з видів українського народнього героїчного епосу. Думи виконують народні співці-кобзарі та лірники переважно сольовим співом та речитативом у супроводі кобзи, бандури або ліри. Сюжет думи розгорнутий. Це епічна розповідь, насичена ліричними мотивами й відступами. Поява дум припадає на

15-16 століття. Відомо понад 60 сюжетів дум у більш ніж 300 варіантах. Окремі думи мають по 50-60 варіантів. Сама дума про «Івася Коновченка» має 60 варіантів. Зміст дум змальовує боротьбу українського народу проти турків, татар, поляків. Багато дум пов'язані з боротьбою Запорізької Січі та козаків.

ЖАНР - це вид літератури. Розрізняють епічний розповідний жанр - роман, повість, оповідання та інші прозові твори; ліричний жанр - ліричний вірш, пісня і ліро-епічний жанр - поема, балада; драматичний жанр - трагедія, комедія, драма, водевіль та інші жанри.

ЕВФОНІЯ - милозвучність, природність і краса звучання окремих звуків, звукосполучень, слів та цілих речень в художньому творі, зокрема у віршах. Уникання збігу приголосних або кількох голосних.

ЕЗОПІВСЬКА МОВА - (від старогрецького байкаря 6-5 стол. до нашої ери - Езопа, який свої погляди висловлював приховано, алегорично, через опис вчинків звірів тощо). Отже, це замаскована форма вислову своїх думок, з натяками, недомовками, що властиве для країн з диктаторською системою, де переслідують автора за відкрито сказану критику, думку.

ЕКСПОЗИЦІЯ - це початкова частина твору, де автор знайомить читача з місцем дії, дійовими особами та обставинами. Див. розділ про стилі.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ - один з напрямків у літературі та мистецтві в перших десятиріччях 20-го стол. Для цього напрямку властивий суб'єктивізм у зображенні дійсності, посилена емоційність, особисті переживання, вибухи почуттів, згущення фарб. Експресіо-

ністи уникали зображення деталей дійсності. Див. розділ про стилі.

ЕКСПРЕСІЯ - підкреслена яскравість вислову чи малюнка. Експресія досягається з допомогою різноманітних мистецьких засобів: тропів, стилістичних фігур, звукових повторів.

ЕКСПРОМТ - невеликий, часто жартівливий вірш, написаний відразу, без попереднього обміркування чи підготовки про якусь людину, подію чи на замовлення. Так колись Леся Українка написала експромтом вірш, коли її запитав жартома рос. поет Гр. Мачтет, чи вона уміє писати вірші й рос. мовою, припускаючи, що вона не знає рос. мови. Той вірш починався «Когда цветет никотиана». Вона написала його за кілька хвилин, вийшовши до іншої кімнати.

ЕЛЕГІЯ - один із жанрів ліричних віршів, в яких висловлені сумні настрої, журба, смуток меланхолія. Часто зустрічаємо елегійні настрої серед народніх пісень та в творчості письменників і поетів. Найбільший нахил до жанру елегії поети виявили в добу романтизму.

Нащо мені чорні брови, нащо карі очі,
Нащо літа молодії, веселі дівочі.
Літа мої молодії марно пропадають,
Очі плачуть, брови чорні од вітру линияють...
(Т. Шевченко)

ЕПІГОН - так називають зокрема тих письменників, що не виробили свого власного стилю, свого творчого обличчя, а лише наслідують письменників-попередників. Так після твору І. Котляревського «Енеїда» появилось багато поетів-епігонів, що пробували наслідувати манеру Котляревського. Те саме було і після появи «Кобзаря» Т. Шевченка.

ЕПІГРАМА – актуальний сатиричний вірш, часто на 2-4 рядки, спрямований проти якоїсь особи або від'ємного суспільного явища. Багато епіграм написав Мих. Орест:

Слава диктаторів – марна ! Існують бо їм монументи
Довше за їх життя, ніж по успінії їх.

ЕПІГРАФ – влучний вислів, уривок якогось твору, афоризм чи прислів'я, що ставиться на початку літературного твору, як гасло, яке пояснює ідею твору чи його напрямок, зміст. Низка авторів до своїх поезій на мовну тему або статтів чи розвідок брали рядки Максима Рильського «Як парость виноградної лози, плекайте мову»... Іван Франко в статті «Темне царство», присвяченій розглядові поем Т. Шевченка «Сон» і «Кавказ», до одного з розділів поставив епіграф з поезій Т. Шевченка: «Од молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить».

ЕПІЗОД – якась одна яскрава подія з сюжетного твору. Наприклад, у «Чорній раді» П. Куліша епізод поединку між Петром Шраменком і Кирилом Туром.

ЕПІЛОГ – це кінцева частина твору після розв'язки, де розповідається про дальшу долю дійових осіб. Такий епілог можна знайти в романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні».

ЕПІСТОЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА – опубліковане листування між письменниками, мистцями, видатними громадськими діячами, політиками, що допомагає глибше вивчити життя, зокрема літераторів, історію написання того чи іншого твору – літературний процес. Сюди належать також і твори, написані в формі листів. Багато письменників використовували цю форму. Тарас Шевченко також використовує цю форму

листування в своїй повісті «Художник», а Іван Дніпровський – у поемі «Донбас».

ЕПІТАФІЯ – в стародавній Греції це був намогильний напис серйозного змісту. Останнім часом епітафії перетворились на сатирично-гумористичний жанр, спрямований проти недоліків окремих людей, часто відомих письменників, діячів тощо. Ширше в розділі «Літературні жанри».

ЕПІТЕТ – художнє означення. Це часто метафоричні прикметники: чарівні очі, золоте серце, золоті мрії, химерна людина. Але бувають епітети, виражені іншими частинами мови: холодно глянув, біг підскакуючи, козак-невмирака, Дніпро-Славута.

ЕПІФОРА – явище протилежне до анафори (єдинопочаткові). Стилістичний засіб, що полягає в повторенні однакових виразів, слів чи звукових сполучень в кінці віршових рядків чи строф із метою посилення виразності поетичної мови. Напр.:

Гей, до зброї ! Бийте в дзвони !
Будьте смілі, як дракони !
Всіх гукайте,
Всіх скликайте -
Хай гудуть, як громи, дзвони...
Хто там ззаду ?
Кулю гаду !
Хто там ззаду ? (О. Олесь)

ЕПОПЕЯ – великі епічні твори, часто цикль романів, пов'язаних між собою, де змальовується епохальні події, що охоплюють великий відтинок часу. Такі твори мають кілька сюжетних ліній і змальовують визначні події в історії певного народу. Напр.: Гомера «Одіссея».

ЕПОС - один із трьох родів художньої літератури (поруч лірики і драми). Епічні твори в поезії це - епопея, епічна поема (вужча обсягом від попередньої), героїчна поема, билина, сербська «юнацька пісня», українська дума. Епічні твори в прозі це - розповідні твори, до яких належать такі жанри: романи, повісті, казки, оповідання, спогади, нариси. Існують ще ліро-епічні поеми, де у віршованій формі автор малює широку картину життя.

ЕСЕ | ЕСЕЙ (від франц. *essai* - проба, нарис) - короткі історичні, критичні та інші нариси, що відзначаються вільним теоретичним трактуванням питання. Дуже модні на Заході.

ЕСКИЗ - цей термін вживається в мистецтві й означає незакінчений малюнок, попередній начерк майбутньої картини. В літературі цим терміном називають часто незакінчені літературні твори, схеми.

ЕСТЕТИЧНЕ ПОЧУТТЯ - здібність людини сприймати предмети і явища з погляду їх краси. Це залежить від високорозвинених органів чуття, особливо зору і слуху.

ЄДИНОПОЧАТОК - дивись АНАФОРА.

ЖАНР (літературний) - так часто називають різні роди літератури: епічний або розповідний жанр - роман, повість, оповідання, нарис, казка. Ліричний жанр - елегії, оди, пісні. Ліро-епічний жанр - поема, балада. Драматичний жанр - трагедія, комедія, драма, водевіль.

ЖАРГОН - специфічні (нелітературні) слова та звороти певного соціального прошарку. Відомий жаргон мови злодіїв, безпритульних: шамать (їсти), бобошка

(сорочка), шхери (штани), буза (дурниця, нісенітниця) та інші. Тепер часто називають жаргоном мову людей, що розмовляють мішаниною мов, до того ж часто покаліченою, як: пофіксувати, шихта, шифа тощо.

ЖІНОЧА РИМА - співзвуччя слів, в яких наголос падає на передостанній склад: хата - багата, діти - віти, поле - доле. У перехресному римуванні найчастіше буває, що два римовані рядки мають жіночу риму, а два другі - чоловічу. Напр.,

І знову ти. І криштальний вечір,
І холодних акацій шум.
Ти в хустину вгорнула плечі
Потонула в мережах дум. (Б. Олександрів)

або Вже розсіпані зоряні грона
Затопила прудка течія.
Серед теплого темного лона
Тільки вранішня зірка та я. (І. Качуровський)

Але в нижчеподаному вірші бачимо лише жіночу риму:

Ти прийшла, моя далека
Через хащі вечорові
Обернись хоч в тінь лелеки
І розправ крилаті брови. (І. Багрянний)

ЗАВ'ЯЗКА - місце в творі, з якого починається конфлікт, сутичка, боротьба чи психологічне напруження. В оповіданні Івана Франка «Олівець» зав'язка фактично починається з того місця, коли герой твору знайшов олівець, який викликав тривожні думки, міркування. Далі зав'язка набирає сили в розмові з Степаном і, зрештою, закінчується з приходом учителя й викликом героя до таблиці.

ЗАПОЗИЧЕННЯ - коли один письменник, використовуючи частково мистецькі прийоми чи зміст твору іншого письменника або фолклорного твору, творить самостійний оригінальний твір. Напр., римський поет Гораций написав ще до нашої ери вірш «Пам'ятник». А російський поет Г. Державін (1743-1816), використавши ґрунтовно цю тему, написав свій вірш «Пам'ятник», а вже в 19 стол. російський поет О. Пушкін, використавши вірш Державіна, написав теж вірш під цією ж назвою.

Український байкар Л. Глібів теж чимало запозичав тем в рос. байкаря Крилова. Коли ж один автор бере чужий твір цілком чи частково і ставить під ним своє ім'я, то це вважається *плагіатом*, крадіжкою, що підлягає судові. Так, після арешту Миколи Зерова деякі його твори з'явилися під чужим підписом. Але найбільш відомий випадок у 20-му віці - публікація «Тихого Дону» Ф. Крюкова як нібито твору М. Шолохова.

ІДЕЯ ТВОРУ - головний задум, який автор висловив у творі. Це прагнення автора змалювати в мистецькій формі життєві явища, події, обставини, постаті дійових осіб у світлі своїх ідеалів та переконань, які він прагне донести до читача. У талановитих творах ідейна цілеспрямованість проймає всі образи, картини, почуття героїв, їхні вчинки та думки. Якщо автор свої погляди, тенденції висловить у спрощеній оголеній формі, не одягши їх в художню форму, в художні образи, то такий твір тратить свою мистецьку вартість і стає тенденційним.

ІДИЛІЯ - один з видів античної поезії, де змальовувалось життя селян, зокрема пастухів, на лоні природи як безтурботне, веселе, ідеальне в усіх відношеннях. Слідом за грецькими поетами такі поезії писали французькі поети в 17-18 стол., а потім і в Росії.

ІДІОМИ – фразеологічний зворот чи вислів, який дослівно не можна перекласти іншою мовою, бо окремі слова, що входять до нього, в сукупності набули зовсім нового змісту. Це вислів, що його значення відмінне від значення слів, з яких він складається. Напр.: дати гарбуза (відмовити женихові), накивати п'ятами (втекти), піймати облизня (зазнати невдачі). У Котляревського: «Венера, облизня піймавши, слізки пустила із очей».

ІМПРЕСІОНІЗМ – напрямок у літературі й мистецтві, що походить від франц. слова *impression* – тобто враження. Виник цей напрямок у другій половині 19 стол. у Франції. Цей напрямок надає особливої уваги безпосередньому зображенню особистих вражень, найтонших відтінків настрою, переживань, відчуттів.

ІМПРОВІЗАЦІЯ – писання поетичних творів на подану тему без попередньої підготовки. Це торкається і до раптових промов, виступів без готування до них. Талановиті імпровізації свідчать про багатий життєвий і мистецький досвід.

ІНВЕРСІЯ (від лат. *inversio* – переставлення) – стилістична зміна порядку слів у реченні, що порушує звичайно прийнятну форму, зокрема граматичну. Тут спостерігаємо відрив епітета від іменника, означення від означуваного слова, тощо. Але такі зміни мають свою мету: підкреслюють окремі слова, надають мові більшої виразності. Напр.: «Полюбила чорнобрива козака дівчина». «Зорі в морі у прозорій хтось розсипав у воді».

КАЗКА – один із жанрів розповідної літератури, писаних прозою і лише зрідка у формі віршів. У казках багато вигаданих подій, іноді фантастичного характеру. Народні казки – одна з найдавніших і найпоширеніших форм народньої творчості всіх народів.

Казки часто мають повчальний чи розважальний характер, іноді вони мають елементи сатири і спрямовані проти жорстокости, несправедливости. Українська література має багато чудових казок. Їх можна поділити на кілька груп: пригодницькі, фантастичні, соціально-побутові, героїчні, про тварин. Відомі казки багатьох народів: арабські «Тисяча і одна ніч», французька Ш. Перро, німецькі збірники братів Гріммів. З українських казок відомі як народні «Про правду і кривду», «Івасик-Телесик», «Котигорошко», про «Кирила Кожум'яку» та багато казок, що їх створили наші автори, як І. Франко, Леся Українка, Наталя Забіла, Оксана Іваненко та ін.

КАНТАТА - один із видів ліричної поезії. Твір урочистого змісту, що оспівує радісну подію або її учасника-героя. Кантата також належить і до музичних творів такого ж змісту, з інструментальним і вокальним виконанням, що складається з сольоспівів, гуртових та ансамблевих частин.

КЛЯСИК, КЛЯСИЧНА ЛІТЕРАТУРА - найвизначніші твори, що здобули загальне визнання, що становлять основний фонд національної культури, а разом є вкладом і в світову культуру. До клясиків ми зараховуємо переважно наших видатних творців минулого, як Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка, І. Котляревський, Марко Вовчок, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, О. Олесь та багато інших.

КЛЯСИЦИЗМ - напрям у європейській літературі та мистецтві 17-18 стол. Для клясицизму характерна орієнтація на творчість стародавньої Греції та Риму, яка проголошувалась зразковою, гідною наслідування. Клясики спиралися на поетику Арістотеля, Горация, часто брали сюжети з античної мітології та історії.

КОЛІЗІЯ - сутичка протилежних сил, зацікавлень, стремління в художньому творі.

КОЛЯДКИ - стародавні за походженням дохристиянські пісні-колядки. Пізніше розрізнялись: родинні, родові та суспільні. Щодо тематики та змісту: хвальні - сонцю, зорям, місяцеві, дощеві, урожаєві; магічні(чаруючі) - господарсько-хліборобські, скотарські, для звеселення господаря, господині, хлопців, дівчат, казково-дитячі. Потім колядки прибрали забарвлення суспільно-політичне й відображали частково історичні події. В християнську добу колядки прибрали апокрифічного та євангельсько-релігійного змісту: славили народження Христа, Бога, пов'язуючи з життям і діями хлібороба: «Бог предвічний народився»...«За тим плужком Господь ходить»...«Божа мати їсти носить»...«Ой, сів Христос та й вечеряти»...

У колядках зустрічаємо й казково-фантастичні мотиви, в чому помітний відгомін дохристиянських вірувань та мітичних образів: «Буде до тебе трое гостоньків...Перший гостонько - ясне сонечко, другий гостонько - ясний місяцю...Третій гостонько - дрібен дощику»...

Ці обрядові та релігійні народні пісні виконували й виконують групи колядників, які обходять хати, питаючи дозволу колядувати («Чи Христа славити?»). В деяких місцевостях колядники ходили з «козою» (один колядник у вивернутому кожусі з дерев'яною головою кози). Крім народження Христа, в колядках прославляли господаря, бажали йому добробуту, великого врожаю, приплоду худоби, сімейного щастя, після чого господар чи господиня давали подарунки. Перші відомості про колядки в Україні та серед слов'янських народів сягають 12-го стол., хоч вони існували ще в дохристиянську добу. На Різдво колядки виконуються також по церквах, та влаштовуються концерти колядок.

КОМЕДІЯ — один з видів драматичної творчості, що висміює людські недоліки: поведінку, рису характеру, людський примітивізм, відсталість.

КОМПОЗИЦІЯ — будова мистецького твору, розміщення складових частин, послідовність у розгортанні дії (експозиція, зав'язка, кульмінація та епілог).

КРИЛАТЕ СЛОВО — влучний вираз, коротко в мистецькій формі висловлена думка, що стала приказкою. Напр.: Бути чи не бути. Альфа і омега (для скупаря гроші є альфою і омегою, тобто початком і кінцем його мрій і бажань). «Наша думка, наша пісня не вмре, не загине» (Т. Шевченко). Буря в склянці води. На сьомому небі. Око за око, зуб за зуб. Бережи, як зіницю ока (з псалтиря). Яблуко незгоди (причина суперечок).

КУЛЬМІНАЦІЯ — момент найбільшого напруження у розвитку дії твору.

КОНСОНАНС — один з видів неповної рими, в якій співзвучні лише приголосні, а голосні, на які падає наголос, не співзвучні. Це протилежне явище щодо асонансу.

ЛЕГЕНДА — переказ про якісь події чи людей, але оповитий казковістю. Відомі церковні апокрифічні легенди. Найбільший інтерес становлять легенди про історичні події й народніх героїв. Існують легенди про Довбуша, Устима, Кармелюка, про Тараса Шевченка. У нашій і світовій літературі письменники часто використовували легенди для своїх творів.

ЛЕКСИКА — словниковий склад якоїсь мови чи літератури.

рного твору. Джерелами мовного матеріалу для письменника є багата синоніміка, діалектизми, професіоналізми, варваризми, архаїзми, неологізми тощо.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО - наука про літературу. Завдання літературознавства дослідити з найдавніших часів всі аспекти літератури. Літературознавство об'єднує три основні науки, тісно пов'язані між собою: історію літератури, літературну критику та теорію літератури. Іноді термін «літературознавство» вживають у вужчому значенні - як синонім теорії літератури. З наших літературознавців відомі Дм. Чижевський, Вол. Державин, Л. Т. Білецький, Ю. Шевельов, Ю. Бойко, Гр. Костюк, П. Одарченко, Юрій Лавріненко, М. Глобенко, В. Лев, Яр Славутич, І. Кошелівець, Юрій Клиновий, Ігор Качуровський та ін. В Україні свого часу були видатні літературознавці: Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Мих. Грушевський, Б. Якубський, П. Филипович, П. Зайцев, М. Плевако, О. І. Білецький, О. Дорошкевич, Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, А. Лебідь, І. Миронець, Ю. Савченко, М. Гудзій, П. Попов, А. Шамрай. Більшість їх була безпідставно репресована й загинула на засланні. Сучасні літературознавці: Є. Кирилюк, А. Костенко, Л. Махновець, В. Кречотень, Дм. Чалий, В. Шубравський, Н. Крутікова, Л. Калиниченко, М. Сиваченко, І. Дзюба, Л. Стеценко, Л. Новиченко, Л. Басс, М. Грицюта, І. Світличний, І. Журавська, О. Бабишкін, В. Курашова, П. К. Волинський, О. Дей, Ю. Іванкін, В. Іванисенко, Л. Бойко, М. Комишанченко та ін.

ЛІТОПИС - найдавніший вид історико-мемуарної прози, що являв собою хронологічні замітки чи оповідання («сказання»), перекази про історичні події. Автори літописів - літописці, що були свідками або учасниками тих подій або записали їх з переказів інших

осіб чи користувалися іншими джерелами. Серед літописів відомі «Повість временних літ», «Галицько-Волинський літопис», «Літопис Самовидця», Г. І. Граб'янки, С. В. Величка.

МЕЛОДРАМА - драматичний твір з танцями, піснями, та музикою, де дійові особи діляться на різко негативних і позитивних (напр. героїв і злодіїв), що мають незвичайну долю, наділені глибокими почуттями, потрапляють у скрутні обставини, які закінчуються для них щасливо.

МЕМУАРИ (СПОГАДИ) - записки сучасника про поточні події за його життя, спогади про життя й події, в яких автор брав участь, про зустрічі з людьми тощо. Цікаві спогади відомого діяча-мецената Євгена Чикаленка, мистця О. Грищенка «Україна моїх блакитних днів» та «Мої дні в Царгороді», Горліс-Горського «Холодний яр», Ол. Гай-Головка «Поединок з дияволом», Анатолія Гака (Мартин Задека) «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку», Уласа Самчука «На білому коні» та «На коні вороному», К. Каздоби «Заметений шлях», О. Семененка «Харків, Харків», Гр. Костюка «Окаянні роки», Ю. Борця «У вирі боротьби», Є. Загачевського «Спогади фронтовика», Ст. Федорівського «У смертельному колі» та інші.

МЕТАФОРА - вживання слів в переносному значенні на підставі подібності ознак. Це один з головних тропів або художніх засобів. Детальніше дивись у розділі «Художні засоби (тропи)».

МІСТЕРІЯ - таємний релігійний обряд у стародавніх греків та римлян, в якому брали участь лише вибрані. Масова драматична вистава релігійного змісту. Напр. «Містерія Страстей Господніх» (у ній брало участь близько 400 осіб).

МІТ - стародавні перекази про богів, святих, героїв, про надприродні явища. Велику роль в розвитку європейської культури відіграли грецькі міти. Наука про міти зветься мітологією.

МОДЕРНІЗМ - дивись **ДЕКАДЕНТСТВО**.

МОНОГРАФІЯ - науковий твір, присвячений одній темі, особі, події чи одному питанню.

МОНОЛОГ - промова однієї дійової особи в творі, частіше в драматичному, спрямована до співрозмовця або до самого себе чи до публіки.

МОНТАЖ - літературний своєрідний твір, складений з окремих сцен, епізодів, уривків, поезій одного або кількох авторів.

МОРАЛІТЕ - жанр середньовічної повчальної драми в Зах. Європі, де беруть участь як дійові особи алегоричні постаті: правда, милість, віра, надія, розум, справедливість, розпач і т. д.

НАРИС - розповідний мистецько-публіцистичний твір, у якому автор змальовує справжні конкретні події, з дійовими особами, які є реальними постатями, в той час, як в оповіданні, романі, повісті автор творить багато вигаданих подій, персонажів, обставин. Отже в нарисі подані життєві факти про конкретну місцевість, особу чи подію. Нариси мають різновиди: про важливі суспільні події, портрет діяча, званої людини, проблемний нарис, дорожні нотатки тощо.

НАТУРАЛІЗМ - напрямок у літературі й мистецтві, що намагається копіювати дійсність, подаючи найдрібніші, часто несуттєві деталі. Ширше дивись у розділі «Літературні стилі та напрямки».

НЕОЛОГІЗМИ – нові слова, що увійшли в щоденну мову чи літер. твори за останні десятиріччя. Нові слова, створені письменниками, теж належать до неологізмів. Напр.: мацок, весніти, осоння.

НІГІЛІЗМ (від лат. *nihil* – ніщо) – заперечення будь-яких усталених етичних та естетичних норм, принципів, традицій, законів, думок. Цей термін набув поширення в половині 19 стол., коли вийшов з друку в Росії твір І. Тургенева «Батьки і діти», де думки героя повісти Базарова автор назвав нігілізмом.

НОВЕЛЯ – літературний жанр. Короткий епічний (розповідний) твір з яскравим виявом основної тенденції, найкоротшим описом подій, без детального опису характерів та без опису минулого й майбутнього дійових осіб. В новелі зосереджено увагу на внутрішньо-психологічних конфліктах. Розв'язка в новелі стається несподівано в непередбаченому пляні.

ОБРАЗ художній – особлива форма естетичного освоєння світу. Образи бувають: зорові (візуальні), слухові, нюхові, дотикові та смакові. Напр. слуховий образ:

Кричать теліги опівночі –
скажеш: лебеді сполохані.

«Слово о полку Ігоревім»

В українському сучасному літературознавстві та в журналістичній практиці під образом розуміють синтетичний тип людини, вживають слово «образ», замість тип, характер, персонаж, постать (образи селян, робітників). Кажуть, актор майстерною грою створив образ Тараса Бульби, Тараса Шевченка, лікаря тощо.

Образ часто ототожнюють з картиною. Коцюбинський створив образ пожежі на виноградниках: «Де-

сятки вогняних рук разом обхопили зо всіх боків зелену купу, скрутили її, а далі зіллялись в одне здорове полум'я, що з страшним гуготінням, як дикий звір, накинулось на виноград, жерло ягоди, листя, тички, лози... Вогонь шаленів, скакав, перевертався, танцював серед диму, п'явся догори і, відриваючись там зубчастими клаптями, летів до неба, гинучи по дорозі в прозорому повітрі...» («Для загального добра»).

ОДА - один із видів ліричної поезії, де вихваляються позитивні ознаки якоїсь видатної чи заслуженої людини. Пригадаймо в І. Котляревського «Оду до князя Куракіна».

ОПОВІДАННЯ - переважно невеликий розповідний мистецький твір, в якому змальовано одну чи кілька подій в житті однієї чи кількох людей. Майстерність письменника яскраво відтворити важливі події в типових обставинах. Іноді в оповіданні стисло змальоване все життя якоїсь особи. Напр. оповідання Марка Вовчка «Сестра», «Козачка». Тим часом в оповіданні Івана Франка «Грицева шкільна наука» змальовано кілька епізодів з життя хлопчика Гриця. Зрідка оповідання бувають більшого розміру, що сягають обсягу повісти, як напр. «Дорогою ціною» Коцюбинського.

ПАМФЛЕТ - невеликий публіцистичний твір на актуальну тему, що в гострій сатиричній формі когось викриває, плямує. Памфлети можуть бути спрямовані як проти окремих людей, так і проти режиму, його слабих сторін чи шкідливих заходів, щоб вплинути на суспільство.

ПАНЕГІРИК - урочиста промова, часом надгробна, в якій у стародавній Греції вихвалялись патріотична зви-

тяга, громадські заслуги, чесноти. У наш час панегіриком називають надмірне вихваляння когонебудь у промові чи в статті.

ПАРАЛЕЛІЗМ – стилістична фігура: паралельне зображення двох (трьох) явищ з різних сфер життя. В народній творчості картини природи пов'язуються з душевними настроями людини. Створюється т. зв. *психологічний паралелізм*. Напр.:

Стоїть явір над водою,
В воду похилився.
На козака пригодонька,
Козак зажурився.

або

Котилися вози з гори та в долині стали,
Любилися, кохалися, тепер перестали.

ПАРОДИЯ – один із видів гумористично-сатиричної літератури, віршований або прозовий твір, в якому висміяно недоліки в творчості якогонебудь відомого й популярного письменника. Карикатурна копія, жартівливе наслідування мистецького оригіналу. Еллан (Блакитний) залишив вдалу пародію на вірші футуриста М. Семенка:

Читаю вірші Семенка,
І очі чухаються – плакать,
І написать тремтить рука:
Кри -
вля -
ка!

В. Самійленко написав пародію на графоманів та невдалих стилізаторів під фолкльор:

Ішли корови
З темної діброви,
А сонечко сідало за гору.

Саме в ту вечірню пору,
Як сіло сонечко за куц,
Над вишнями гудів хруц.
Було так гарно, хоч очі заплюц.

Після Т. Шевченка появилася в Україні низка поетів-епігонів Шевченка, які в своїх писаннях наслідували його творчість. В. Самійленко написав пародію на таких авторів-невдах:

Доле злая, доле люта!
Ти, мов та свекруха,
Що товче мене щоденно
І скубе за вуха...

Поет Вол. Сюзюра в своїх поезіях часто зловживає словами «очі» та «голубе». Письменник Є. М. Кротевич написав на нього пародію:

І голубі вбрання дівочі,
І голубі,
як небо,
очі,
Як очі,
й небо голубе –
Все так вражає, в серце б'є,
Що враз
і сам я голубію
І в голубу впадаю мрію,
Що вік кохатиму Марію!

Чимало також зустрічаємо пародій на народні пісні:

- Оригінал: Пропала надія, забилося серце,
Заплакали очі мої:
Любив я дівчину, та й та змінила,
Ой, горенько в світі мені...
- Пародія: Пропала надія, розбилась сулія,
З горілкою повна була.
А випить хотілось, та знать не судилось,
Ой, що ж тепер в світі робитиму я ?...

ПЕЙЗАЖ - у літературному творі малюнок природи, краєвиду. Пейзажі бувають рівнобіжні, коли супроводжують, підсилюють дію, і контрастні, коли, наприклад, на тлі чудової природи відбувається якась сумна чи трагічна подія: смерть, каліцтво, нещастя.

ПЕРИФРАЗА - один із художніх засобів, тропів, коли назву якогось предмета або явища замінюється іншою назвою, словами. (Ширше дивись у розділі «Стилістика»).

ПЕРСОНАЖ - (З лат. мови *персона* - особа) - дійова особа художнього твору в романі, оповіданні, повісті, п'єсі чи фільмі. У народніх байках, казках та фантастичних творах можуть бути й тварини, речі або явища.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ (уособлення) - один із видів метафор, коли неживим речам надаються ознаки живих істот, тобто одухотворюється їх, робиться їх живими. Напр. «Білолиций місяць зі мною спить під стогом до зорі». (В. Симоненко).

ПІСНЯ - ліричний вірш, що виконується співом. Це найпоширеніша форма народньої вокальної музики, що поєднує поетичний текст з мелодією. Пісня - одна з найдавніших форм народньої творчості. Вона народилась під час людської праці і багатством художніх засобів, глибиною ліризму, виразністю зображуваних картин, музикальністю здобула собі велику любов серед народу. Народні пісні дуже різноманітні своїми жанрами. Є пісні історичні, козацькі, побутові, чумацькі, пісні про кохання, про родинні взаємини, обрядові, календарні (колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські, обжинкові), колискові, весільні, похоронні (голосіння), баладні, коломийки, частівки та інші.

Народні пісні глибоко розкривають життя народу, його історію, душевну красу, мужність, працьовитість, ненависть до ворога, віру в майбутнє. Український нарід проніс свою пісню через віки, як дорогоцінний скарб.

Народніми піснями захоплювалися не тільки наші письменники, а й чужинці й широко використовували їх у своїх творах.

Крім того, багато текстів, що їх написали поети, стали народними піснями. Згадаймо такі, як «Віють вітри» І. Котляревського, «Не щечечи соловейку» В. Забіли, «Скажи мені правду» О. Афанасьєва-Чужбинського, «Там, де Ятрань круто в'ється» А. Шашкевича, «Повій, вітре, на Вкраїну» С. Руданського, «Реве та стогне», «Думи мої, думи мої» Т. Шевченка.

Самих лише українських народніх пісень музикознавці нараховують понад 200 тисяч. Це велике багатство українського народу.

ПЛАГІЯТ - літературна крадіжка, привласнення чужого твору й видання як свого власного.

ПОЕМА - ліро-епічний віршований твір, в якому змальовані значні події й яскраві характери.

ПОВІСТЬ - розповідний художній твір. Докладніше дивись у розділі «Літературні жанри та стилі»

ПОЛІСИНДЕТОН - (багатосполучниковість) - нагромадження сполучників у реченні. Напр.: І вітер, і буря, і постріли з лісу - усе проти нього знялось.

ПОЕТИКА - наука про художню літературу, одна з галузей літературознавства. Поетика вивчає питання структури творів, їх композиції, поетичну мову та віршознавство.

ПРИСЛІВ'Я - один із видів усної народньої творчості. Це короткий вислів, в якому в художній і часто дотепній формі висловлено людську мудрість. Прислів'я, насичене глибоким змістом, має художнє узагальнення. Близькими до прислів'їв є приказки. Їх часто розглядають як твори одного жанру. Напр.: Як дбаєш, так і маєш. Моя хата скраю, я нічого не знаю. На одно вухо глухий, а на друге зовсім не чує. Живе, як у батька за пазухою. Недавно осліп, а вже нічого не бачить.

ПРИТЧА - старовинна назва повчальних алегоричних оповідань про людське життя з яскраво висловленою мораллю. В давнину притчею називали також байку. Це бачимо і в нашого Гр. Сковороди.

Притча - це поширений різновид байки. Притча відрізняється від байки тим, що в ній мораль спеціально не виділяється, а впливає безпосередньо із самого викладу. Багато притч є в збірниках давньої української літератури «Златоуст», «Ізмарагд» тощо. У збірці поезій Івана Франка «Мій Ізмарагд» притчі займають цілий розділ. Євангельська притча покладена в основу серії малюнків Т. Шевченка «Притча про блудного сина». В новому значенні притчі писали наші клясики: «Притча про дружбу», «Притча про красу», «Притча про нерозум» та інші.

ПРОЗА - так називають літературні твори, написані звичайною мовою, а не віршами і не в драматичній формі. Основні жанри прозових творів - це романи, повісті, оповідання, нариси. У прозових творах, у ліричних відступах, іноді автори вдаються до ритмізації мови. Візьмімо, наприклад, в Коцюбинського ліричний відступ *Ідуть дощі* («Фата моргана»).

ПРОЗАЇЗМ - просте побутове слово наукове чи ділове, яке не пасує до художнього твору.

ПРОЛОГ - вступна частина літературного твору. У стародавньому грецькому театрі вступне слово до глядачів перед виставою.

ПРОТОТИП - постать людини, життя і характер якої письменник взяв за основу для свого твору. Напр. в романі Вол. Гжицького «Чорне озеро» дочка вчителя Бобрака, Людмила, стала прообразом Тані. А в романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» селянин села Заїченці на Полтавщині Гнидка став прообразом Чіпки, головного героя роману.

ПСЕВДОНІМ - вигадане ім'я чи прізвище автора або актора, яким користуються вони при друкуванні творів чи виступаючи на сцені. Так був псевдонім Леся Українка, замість Лариса Косач; Остап Вишня, замість Павло Губенко; Василь Вржливий, замість Василь Штанько; Юрій Клен, замість Освальд Бурггардт; М. Орест, замість Михайло Зеров; І. Кер, замість Іван Керницький.

ПУБЛІЦИСТИКА - галузь журналістики, що висвітлює в пресі актуальні питання культурно-громадського чи політичного життя.

РЕАЛІЗМ - один з літературних напрямків (стилів), де автор намагається триматися в творі життєвої правди, об'єктивності. Ширше дивись у розділі «Літературні стилі та напрямки».

РИМА - кінцеве однакове звучання або близька співзвучність двох або кількох закінчень рядків у віршах. Докладніше в розділі «Віршування».

РИТМ - закономірне чергування наголошених і ненаголошених складів у рядках вірша. Ширше дивись у розділі «Віршування».

РОЗВ'ЯЗКА - місце в мистецькому творі, де автор показує наслідки подій, які він змалював у своєму творі. Це частина композиції.

РОМАН - один з жанрів епічної розповідної літератури. Твір, що змальовує складний життєвий процес. Докладніше в розділі «Літературні жанри».

РОМАНТИЗМ - один з напрямків в літературі і мистецтві. Дивись у розділі «Літер. стилі та напрямки».

САНТИМЕНТАЛІЗМ - літер. напрямок в європейській літературі. Докладніше в розділі «Літер. стилі та напрямки».

САРКАЗМ - (грецьк. *сарказмос* - терзання) - нещадне, злісне глузування, в'їдлива насмішка, вияв презирства. Для сарказму характерне поєднання сміху з гіркотою і злістю. Він спрямовується на явища не тільки смішні, а й шкідливі. Зразки сильного сарказму бачимо в творі Т. Шевченка «Кавказ», де він, висміюючи криваве захоплення Кавказу Росією, пише:

...Слава ! Слава !
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава !

САТИРА - художні твори різних жанрів, в яких гостро осуджуються чи висміюються хибні сторони громадського чи приватного життя. В сатиричних творах часто висміюване подається в перебільшеній формі, щоб викликати більшу відразу до зображуваного явища чи об'єкту. Сила сатиричного сміху дуже велика. М. Гоголь писав «Сміху боїться навіть той, хто вже нічого не боїться». Серед українських письменників-класиків сатиру знаходимо в творах Гр. Ско-

вороди, Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, Лесі Українки, Вол. Самійленка та інших. Серед інших письменників сатиру бачимо у творах Остапа Вишні, Юрія Вухналя, І. Евентуального, Зої Когут та багатьох інших. Один із сучасних радянських поетів Віталій Коротич так висміює підлабузників і пристосуванців:

Обережні сміються тихо,
Обережні тихенько ходять.
Обережних минає лихо,
І вони нікому не шкодять...

СИМВОЛ — полягає в заміні назви життєвого явища, поняття чи предмета умовною назвою, знаком, що має щось спільне з ним. Напр: ніч — символ смерти, ранок — символ початку життя, молодости, сніг — символ холоду.

Символ має завдання викликати в нашій свідомості не тільки уяву про самого себе, тобто про свою зовнішню форму, а разом з тим і про зміст його значення. Символи з фолкльору перейшли і в літературу, допомагаючи письменникові чи мистцеві охопити одним образом широке коло явищ дійсності. Напр. образ Прометея в «Кавказі» Т. Шевченка виступає, як символ нескорености, прагнення до волі. У творах І. Франка такими символами можуть виступати образи каменярів, Беркута, змія-полоза. Символ близький до алегорії, але він багатозначніший, має більше умовности й абстрактности.

СИМВОЛІЗМ — літературний напрямок, що виник в кінці 19-го та початку 20-го стол. у Франції, як реакція проти натуралізму. Принципи символізму полягають в заміні речей, назов, ідей, почуттів умовними знаками чи словами-символами.

СИНЕКДОХА — мистецький засіб, коли автор вживає частину, замість цілого, однини, замість множини. Це один з видів метонімії. Напр. «Кругом Січі москаль облягає». Ширше дивись в розділі «МИСТЕЦЬКІ ЗАСОБИ ТВОРІВ».

СИНОНИМИ — слова різні формою, але близькі або однакові змістом. З допомогою синонімів письменник збагачує свою мову, точніше може висловитись, надати точнішого відтінку речам, явищам, діям тощо. Напр.: розмовляти, говорити, мовити, казати, розповідати, повідати, верзти, плести, базікати, цвенькати, белькотати, мимрити, гундосити, гомоніти, розказувати та багато інших.

СЛОВО — звук або кілька звуків, що мають якесь значення.

СОНЕТ — 14-рядковий вірш з особливим чергуванням рим: перші дві строфи мають по дві рими і кожна має по 4 рядки, наступні дві строфи мають по три рядки з довільним розташуванням. Звичайно сонети писали 4-стопним ямбом. Формою сонету послуговувались у своїй творчості також М. Рильський, Филипович, та інші. Нижче подаємо типовий сонет Миколи Зерова:

СУНИЦІ

Верхами сосон шум іде розлогий
І хмарою пухнатою темнить
Високий день і осяйну блакить;
У буйних травах плутаються ноги.

Отак би тут упасти край дороги,
Примкнувши вії, і хоча б на мить
Від псів гавкучих солодко спочить,
Од ницих душ, підступства і тривоги.

А там по хвилі набіжного сну
Натрапить знов на риму голосну,
На ритми, десь у серці позосталі;

І соків Геїних¹ відчувши міць,
Розплющить очі і зустрить коралі
Таких веселих, запашних суниць.

9.7.1934 р.

¹ Гея — в грецькій мітології богиня Землі.
За мітами, від неї походить все на світі:
вона породила небо, море, гори, людей, богів.
Її зображували жінкою з дитиною на руках.

СТИЛІСТИКА — наука про форми і способи мистецького вислову, про різні стилі.

СТИЛЬ — сукупність основних ідейно-художніх особливостей творчості того чи іншого письменника; головні ідеї, що визначають світогляд письменника та його творів, характерні риси сюжетів, характерів, типові мовні звороти, мист. засоби, своєрідність мови. Стилі ще називають **НАПРЯМКАМИ**, що характеризують цілі групи письменників в різних країнах і в різні періоди часу.

СТОПА - група складів, що закономірно наголошені й повторюються у віршовому рядку. Є стопи: двоскладові - хорей і ямб (Хорей має наголос завжди на першому складі, а ямб - на другому). Трискладові стопи це : дактиль - з наголосом на першому складі, амфібрахій - на другому складі і анапест - на третьому.

СТРОФА - два або кілька рядків вірша, об'єднані або однією системою рими (парні, перехресні, оповиті тощо) або спільною інтонацією. Наприклад:

На буряни, облиті жовчю,
Холодна мжичка миготить,
І осінь скалить зуби вовчі,
І дуб заковується в мідь. (М. Рильський)

Тут бачимо строфу з перехресною римою. Перший і третій рядок мають жіночу риму (наголос на передостанньому складі), а другий і четвертий - чоловічу (наголос на останньому складі).

В залежності від кількості віршів (рядків) у строфі, розрізняють: двовірш (дистих), тривірш (три рядки) - терцет, чотиривірш (чотири рядки) - катрен ітд. Отже строфою називається закінчена у фонічному (звуковому) відношенні віршова сполука. Ознакою строфи також є її синтаксична закінченість - це катрен:

Чує лицар серед бою,
Що смертельна рана в грудях,
Стиснув панцера міцніше,
Аби кров затамувати. (Леся Українка)

Видів строф дуже багато, тому подаємо лише найпростіші дані про строфу.

СТРОФІКА - наука про будову строф. Дивись у розділі «Віршування».

СЦЕНАРІЙ—плян драматичного твору або драматизований текст для вистави. Також текст для кінофільму з зазначенням обставин дії, ходу дії майбутнього кінофільму.

СЮЖЕТ — низка життєвих подій, пов'язаних між собою, які закономірно розвиваються від зав'язки до розв'язки, що й становлять зміст епічного або ліро-епічного чи драматичного твору. В сюжеті відбиваються характерні сутички і протиріччя та взаємини дійових осіб.

ТАВТОЛОГІЯ — повторення того самого слова чи тієї самої думки в іншій формі. Іноді тавтологія в мистецькому творі підсилює емоційність і виразність мови. Це часто бачимо в народній творчості, зокрема в думках. Напр. квилить-проквиляє або: «Ой, два кінних, третій пішний-пішаниця...» («Втеча трьох братів з Азова»).

ТЕМА — головний предмет розповіді у творі. Те, про що говориться у творі. Тема твору І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» — нестерпне життя кріпацької родини за часів панщини та протест проти того становища. Тема спогадів Олекси Кобця «Записки полоненого» — доля солдата-українця під час Першої світової війни та його поневіряння. Поруч головної теми можуть бути так звані підмети чи додаткові теми, що доповнюють головну.

ТЕРЦИНА (італ. *терцина* — третя рима) — це віршова строфа з трьох рядків п'ятистопного ямба. Рими розташовуються так: перший рядок римується з третім, а середній кожної попередньої строфи римується з першим і третім рядками наступної строфи. Твір завершується одним окремим рядком, який римується з другим рядком останньої строфи. Зразок терцини

бачимо у прологові до поеми «Мойсей» І. Франка:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорозжжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий !
Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сроому, який нацадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу...

ТИП - художній образ-персонаж, який створила уява письменника. В типі втілені головні характерні риси вдачі, життя, психології представника певного шару чи прошарку людей. Можуть бути типи: торгівця, селянина-кріпака, службовця певного часу, студента, злодія ітп.

ТРАВЕСТІЯ - гумористична або сатирична переробка(перевдягання) твору з серйозного на жартівливий. Наприклад, травестійний твір І. Котляревського «Енеїда».

ТРАГЕДІЯ - один із видів драматичних творів, в яких характер героя розкривається в безвихідних обставинах, в нерівній і напруженій боротьбі, в якій він гине. В українській літературі відомі такі драми-трагедії як І. Карпенка-Карого «Сава Чалий», М. Старицького «Оборона буші».

ТРАГІКОМЕДІЯ - драматичний твір, п'єса, в якій поєднано елементи трагічного й комічного.

ТРИЛОГІЯ - три літературні твори одного автора, пов'язані змістом, дійовими особами, задумом.

ТРИПТИХ (гр. *triptichos* - складений утрое) - вірш, що складається з трьох розділів, також малярська композиція з трьох частин. У Лесі Українки є *триптих*

(I. Що дасть нам силу? II. Орфееве чудо. III. Про велета). У давні часи приптихом (слово грецьке) звалася вівтарна ікона в церкві, що складалася з трьох ікон.

ТРОП - образний вислів у літературному творі, де використовується зіставлення двох чи кількох явищ чи подається в переносному значенні. До тропів належать метафора, метонімія, синекдоха та ін.

ХОРЕЙ або **ТРОХЕЙ** - двоскладова стопа у віршовому рядку з наголосом на кожному першому складі.

УТОПИЯ - твір, що змальовує мрію, якої в житті не можна здійснити. Авторами утопічних творів були англійський мислитель Томас Мор, Т. Кампанелла, В. Морріс та інші. В українській літературі «Соняшна машина» В. Винниченка.

ФАНТАСТИКА і **ФАНТАСТИ**. Фантастика - це здібність уявляти, творча уява. За старогрецькою мітологією, Фантаз - це брат бога снів Морфея, що викликав ілюзії, уявні образи. Фантазією називають часто те, що існує тільки в мріях. Проте фантазія неодмінна умова всякої творчості. М. Коцюбинський писав свого часу: «Художник має трохи інші очі, ніж другі люди, і носить в душі сонце, яким обертає дрібні дощові краплі в веселку, витягає з чорної землі на світ Божий квіти і перетворює в золото чорні закутки мороку». Завдяки фантазії, мистець може уявити та відтворити і далеке минуле, і заглянути в майбутнє, а іноді й поєднати і те і друге, як це зробив І. Франко в повісті «Захар Беркут».

Фантастику бачимо і в «Енеїді» І. Котляревського, і в баладах Боровиковського, і в повісті Миколи Понеділка «Рятуйте мою душу» та «Смішні сльозини». Окремо треба підкреслити, що багатство фантастич-

ного буває в гумористичних творах. Пригадаймо хоч би кращі гуморески Остапа Вишні, Юрія Вухналя та інших. В Україні видатними сучасними письменниками-фантастами можна вважати авторів багатьох фантастичних творів В. Владка та Олеса Бердника. В Австралії відомий своїми оригінальними фантастичними оповіданнями Євген Гаран.

ФАРС – комічна п'еса з легковажним змістом. Один із видів старовинної веселої комедії побутового змісту. Фарси мали великий успіх в середні віки у Франції.

ФЕЄРІЯ – чарівна казкова картина або вистава, побудована на фантастично-казковому сюжеті, з розкішними декораціями, світловими ефектами тощо. Леся Українка назвала свою «Лісову пісню», що в ній, крім людей, діють і фантастичні істоти, драмою-феєрією. З українських авторів відомий ще драматург Іван Кочерга, що написав п'есу-феєрію «Марко в пеклі».

ФЕЙЛЕТОН – гумористично-сатирична стаття або оповідання на актуальну тему. На Заході фейлетоном також називають популярну статтю на політичну, наукову чи літературну тему.

ФОЛКЛЬОР – усна народня творчість: пісні, приказки, колядки, щедрівки, думи тощо.

ФРАЗЕОЛОГІЯ – відділ лінгвістики, мовознавства, що вивчає стійкі мовні звороти, які не можна перекласти іншою мовою. Напр. «Цур тобі пек». Також фразеологією називають запас мовних зворотів, властивих для даної мови. Дуже часто це є приказки, прислів'я («Шукай вітра в полі») крилаті слова, та афоризми («Лиш боротись - значить жить», І. Франко). Фразеологією називають також характерні вирази, властиві людині чи якійсь добі.

ФУТУРИЗМ - один з напрямків у літературі й мистецтві, що заперечує правила логіки, гармонії, синтакси, відкидаючи всі здобутки клясичної літератури. Основоположник цього напрямку італієць Марінетті. Напрямок виник на початку 20-го століття. В українській літературі лідером футуристів був поет Михайло Семенко.

ЩЕДРІВКИ - старовинні українські народні величальні пісні, що співаються під Новий Рік. Змістом і формою вони нагадують колядки.

ЩОДЕННИК - це записи про переживання, думки й події якоїсь людини, яка сама записувала їх у хронологічній послідовності. Для літературознавців та істориків щоденники письменників, мистців та державних чи громадських діячів мають особливий інтерес. Напр. щоденник Т. Шевченка («Журнал») дає нам багато матеріалу для вивчення його поглядів, смаків, щоденного життя. Майстерність писання щоденників іноді наближається до майстерності художніх творів. Свого часу, крім «Спогадів», був виданий цікавий «Щоденник» відомого мецената й діяча-патріота Євгена Чикаленка. Уже в наш час вийшов цікавий «Щоденник» Аркадія Любченка, в якому він відображує трагічні ситуації в Україні під час війни, згадує багатьох видатних письменників. Плямує зрадництво, підлабузництво, русотяпство, змальовує недавні підрадянські обставини, розкриває багато цікавих і маловідомих обставин життя під час німецької окупації України в 1941-42 роках. Велику цінність становить ще й досі не опублікований «Щоденник В. Винниченка.

Новіший період в житті українського народу досить детально відобразив наш фолкльорист і письменник Олекса Воропай у трьох книжках своїх щоденників. Це «В дорозі на Захід» про масову втечу чи евакуацію нашого народу від більшовиків та про

життя в Німеччині і в двох томах про життя в Англії «Англія зблизька». По цих щоденниках можна бачити життя нашої еміграції, уривки з численних листів, умови на праці, а також ставлення чужинців та культурну діяльність нашої спільноти на чужині.

ЯМБ - двоскладова стопа у віршовому рядку з наголосом на кожному другому складі. Докладніше в розділі «Віршування».

ІНДЕКС ВИКОРИСТАНИХ ВИДАНЬ

- І. Качуровський. *Строфіка*. Мюнхен, 1967.
- В. М. Лесин і О. С. Пулинець. *Словник літературознавчих термінів*. Київ, 1965.
- Л. Тимофеев и Н. Венгров. *Краткий словарь литературоведческих терминов*. Москва, 1952.
- О. М. Бандура. *Теорія літератури*. Київ, 1969.
- Микола Зеров. *До джерел*. Краків-Львів, 1943.
- Г. М. Удовиченко. *Словник українських ідіом*. Київ, 1968.
- Юрій Бойко. *Вибране*. Том I. і II. Мюнхен, 1971, 1972.
- С. Єфремов. *Коротка історія українського письменства*. Берлін, 1919.
- С. Єфремов. *Історія українського письменства*. В 2-х томах. Берлін, 1924.
- Український драматичний театр*. Том I. Київ, 1967.
- О. Косач-Кривинюк. *Леся Українка*. Хронологія життя і творчості. Нью Йорк, 1970.
- Гр. Костюк. *Українська література в діаспорі*. Мюнхен, 1968.
- Євгенія Чак. *З біографії слова*. Київ, 1976.
- Іван Кошелівець. *Нариси з теорії літератури*. Вип. I. *Вірш*. Мюнхен, 1954.
- П. Одарченко. *Низка розвідок про творчість Лесі Українки*.

КНИЖКИ ДМИТРА НИТЧЕНКА (ЧУБА)

Шевченко в житті.

В-во «На чужині». Регенсбург, 1947. *Випродано.*

Це трапилося в Австралії.

«Українське В-во». Сідней, 1953. *Випродано.*

На гадючому острові.

«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1953. *Випродано.*

Вовчення.

«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1954. *Випродано.*

На гадючому острові. Видання 2-ге.

«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1958. *Випродано.*

В лісах під Вязьмою.

«Дніпрова Хвиля». Мюнхен, 1958. *Випродано.*

Живий Шевченко.

«Дніпрова Хвиля». Мюнхен, 1963. *Випродано.*

Український правописний словник.

«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1968.

Елементи теорії літератури і стилістики.

«Просвіта». Мельборн, 1975. *Випродано.*

Стежками пригод. Збірка оповідань.

«Просвіта». Мельборн, 1975.

З новогвінейських вражень.

«Ластівка». Мельборн, 1977.

Елементи теорії літератури і стилістики. 2-ге доповнене видання. «Ластівка». Мельборн, 1979.

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ДМ. НИТЧЕНКА (ЧУБА) ВИЙШЛИ:

- Наш вісник*. Універсальний журнал.
«Дніпро». Аделаїда, 1951.
- П. Вакуленко. *В джунглях Нової Гвінеї*.
«Єдність». Аделаїда, 1952.
- Альманах «*Новий обрій*». Ч. 1 - 5.
«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1954 - 1974.
- П. Вакуленко. *Весела кукабара*.
«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1955.
- Л. Далека. *Легіт і бризи*.
«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1957.
- Б. Сібо. *Літаючі самоцвіти*.
«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1957.
- О. Зибачинський. *Інтегральна революція*.
«На чужині». Мюнхен, 1960.
- М. Дейко. *Оля Перевізниківна*.
«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1960.
- Іванна Сірко. *Голос крові*. Роман.
«Ластівка». Мельборн-Аделаїда, 1961.
- С. Наумович. *Королева*.
«Ластівка». Мельборн, 1969.
- П. Филипович. *Література*.
УВАН. Нью-Йорк-Мельборн, 1971. (Техн. ред.)
- М. Лазорський. *Світлотіні*.
ОУП «Слово». Мельборн, 1970.

ЗМІСТ

	Стор.
Завдання теорії літератури і стилістики	5
Художня література та її значення	7
Композиція творів	11
Художні засоби творів (тропи)	17
Теорія віршування (Версифікація)	31
Форми римування	40
Елементи практичної стилістики	44
Літературні жанри (Види літератури)	59
Літературні стилі та напрямки	75
Багатство української мови	86
Мовні запозичення	88
Значення нашої мови для нас і ставлення до неї	90
Словник літературознавчих термінів	93
Індекс використаних видань	134
Книжки Дмитра Нитченка (Чуба)	135
За редакцією Дм. Нитченка (Чуба) вийшли	136

